

Yayın Geliş Tarihi: 02.12.2021

Yayına Kabul Tarihi: 04.12.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 70 (2021): 9-48.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR (FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Ermenistan'daki iç gelişmeler ve dış dinamikleri ile Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin Ağustos-Aralık 2021 ayları arasında gösterdiği gelişmeler ele alınmaktadır. Karabağ'da 44 gün savaşının ve 9 Kasım Moskova Ateşkes mutabakatı ile tescil edilen ağır yenilginin ardından çalkantılı bir dönem geçiren Ermenistan, 20 Haziran erken seçimleri ve bu seçimlerden, birçok çevrenin tahminlerini ve beklentilerini hüsrana uğratan bir sonuçla, Paşinyan'ın zaferle çıkması sonrası göreceli bir istikrara kavuşmuştur. Ancak, Parlamentoda temsil olanağı bulan, eski yönetimlerin ileri gelen ve radikal unsurlarından oluşan küçük fakat sesini duyuran muhalefet ve militan yandaşları Paşinyan'ın hareket serbestisini kısıtlayan bir güç olmuştur. Paşinyan'ın seçim başarısında, bir yandan Rusya, diğer yandan AB ve ABD ile kıvrak ve hassas bir denge kurabilmesi belirleyici etki yapmıştır. Yeni kabinesini kuran ve Parlamentoda iddialı hükümet programını açıklayan Paşinyan'ı bekleyen zor görev vadettiklerini yerine getirmesi ve vizyonunu uygulamaya geçirebilmesidir.*

Paşinyan usta ve popülist bir politikacı olduğunu kanıtlamıştır. Şimdi gereken devlet adamlığıdır. Bunun yolu da refah ve istikrarı gerçekleştirebilmek için, sinsice saati geriye döndürme çabasından vazgeçip, aldığı teşvik ve cesaretlendirmeleri bir kenara bırakıp, Karabağ gerçeğinin kabulünü halkına anlatabilmesinden geçmektedir. Ancak, değişen koşulları ve gerçekleri kabul etmek ve kalıcı bir barışı gerçekleştirmeye çalışmak yerine, Ermenistan'ın bir oyalama ve erteleme

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

politikasına yöneldiği, halen Rus barış gücü askerlerinin koruması altında olan Karabağ'ın henüz Azerbaycan'a iade edilmemiş kesiminde işgalini sürdürebilme ham hayalinden vaz geçemediği görülmektedir. Ermenistan yönetiminin en üst mevkiinde bulunan Cumhurbaşkanı'nın, Rus askerlerinin kalışının devamlı olması beyanı resmi kayıtlara geçmiştir. Böyle bir talep ve politika Batı'yı olduğu kadar Rusya'yı da zora sokmaktadır. Ermenistan'ın kendisini "barbar komşuları" karşısında kurbanlık kuzu göstererek mazlumu oynama taktiği etkisini yitirmekte, gerçekte kuzu postunda tilki olduğu görülmeye başlanmaktadır.

Bölgenin değişen koşulları bölgesel işbirliği ve istikrarın gerçekleşmesi yolunda, uzak görüşlü devlet adamları için, bugüne kadar görülmemiş olanaklar yaratmıştır. Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi yönündeki yaklaşımları Ermenistan bakımından bu yöndeki en somut göstergesi olacaktır. Ne yazık ki, incelenen dönemdeki ilk göstergeler, Ermenilerin yüzyıllar boyunca uygulaya geldikleri yükselen güçlere biat etme geleneğini, önemsenmek ve ödüllendirilmek üzere, Türkler ile ihtilafta bulunan taraflara hizmet sunma çizgisini izlemekte olduğu izlenimini vermektedir.

Anahtar sözcükler: *Ermenistan, Üçlü Moskova Anlaşmaları, Zangezur Koridoru, 3+3 bölgesel işbirliği, Üçlü Soçi mutabakatları.*

Abstract: *This article covers internal developments and international affairs of Armenia and Turkey-Armenia relations in the period of August-December 2021. The tumultuous days in the aftermath of the 44-day war and the bitter defeat acknowledged with the signing of the Ceasefire declaration on 9 November in Moscow left its place initially to relative calm and stability following the snap elections held on 20 June resulting with the landslide victory of Prime Minister Pashinyan to the chagrin and against the forecast of a number of circles. On the other hand, a relatively small but vociferous opposition in the Parliament composed of prominent and radical elements of the past administrations together with their militant supporters has given Pashinyan reason to be more circumspect. A determining factor in Pashinyan's success has been his deft handling of relations with Russia, the EU, the USA and maintaining a fragile balance. Having named his new cabinet and proclaimed his government's ambitious program, the daunting fact before him is to put into practice his promises and vision.*

He has proven to be a seasoned and populist politician. What is now required is to be a statesman. That prompts to lead his people understand that the way to prosperity and stability does not entail trying furtively to turn the clock back but rather accepting the reality in Karabagh despite the incitement and

encouragement he receives otherwise. However, instead of accepting the realities and working for a lasting peace, it seems that Armenia has been opting for a policy of procrastination with the pipe dream of receiving assistance to continue occupying Azerbaijani territory that is temporarily guarded by the Russian peace keeping forces. In fact the President of Armenia is on record declaring for the permanent stay of Russian troops there. Such a policy puts both Russia and the West at odds. Armenia's posturing to be the victim and depicting itself as the sacrificial lamb in the hands of "barbaric neighbors" does not resonate as it is seen more of a fox in sheep's skin.

The changed conditions in the region bodes unprecedented opportunities for regional cooperation and stability for far sighted statesmen to grasp. Approaches to normalising relations with Turkey would be a concrete indicator on part of Armenia to that end. Unfortunately, the initial indications in the period under review of Armenia's policy towards Turkey appears to be following centuries long practiced traditional pattern of submitting allegiance to rising powers and expecting moral and material rewards for availing itself to the service of those in adversity with Turkey.

Keywords: Armenia, Trilateral Moscow Agreements, Zangezur Corridor, 3+3 cooperation, Trilateral Sochi statements.

1. Ermenistan'daki İç Gelişmeler

20 Haziran erken seçimleri ile yenilenen yeni Meclisin açılış oturumu 2 Ağustos'ta yapılmıştır. Paşinyan'ın "Sivil Sözleşme" partisinin 107 milletvekilli mecliste mutlak çoğunluğu oluşturacak sayıda, 71 milletvekili bulunmakla beraber, eski Cumhurbaşkanı Koçaryan'ın oluşturduğu, içinde radikal-militan Ermeni Devrimci Federasyonu- Daşnaksutyun'un da yer aldığı "Ermenistan İttifakı" 29 milletvekiliyle, gene eski Cumhurbaşkanı Sargisyan'ın oluşturduğu, içinde eski Ulusal Güvenlik Teşkilatı başkanının partisinin de yer aldığı "Onurum Var" ittifakı geri kalan 7 milletvekili ile incelenen dönem içinde yıkıcı bir muhalefet yapma olanağı bulmuştur.

Cumhurbaşkanı Sarkissian Meclisin açılışında Diasporanın önemini vurgulayan bir konuşma yapmış, şu ifadelerde bulunmuştur: Diaspora Ermenistan'a para akıtan bir cüzdan değil, ulusal devlet kimliğinin ana parçasıdır. Memleketimiz olarak ana vatanlarını kaderini etkileme hakkına sahip olmaları gerekir. Ermenistan ve Diaspora aynı madalyonun iki değişik yüzüdür. Bu gerçek göz ardı edilmemelidir. Siyasi irade göstermenin ve gerekli yasal mekanizmaların halledilmesinin zamanı gelmiştir.

Dönem içinde Diasporadan gelen sesler aşırı, radikal, militan kesimlerden olmuş, hükümeti eleştiren ve Paşinyan'ın istifasını isteyen görüşler basına yansımıştır.

Paşinyan 18 Ağustos'ta açıkladığı, 2021-2026 yıllarını kapsayan beş yıllık eylem planını Mecliste 24-25 Ağustos oturumlarında iki gün boyunca sunmuştur. Yeni hükümetin programını oluşturan eylem planını esas itibarıyla, Karabağ savaşından sonra bölgede ortaya çıkan yeni jeopolitik gerçeklerin ışığında, hükümetin Ermenistan'ın geleceğe bakışına odaklanmıştır. Bu çerçevede Paşinyan'ın öncelik verdiği hususlar aşağıdadır:

- Ermenistan Dağlık Karabağ konusunda yapıcı müzakerelere hazırdır ve müzakere sürecini AGİT Minsk grubu eş-başkanları çerçevesinde başlatmanın önemli olduğu düşüncesindedir.
- Ermenistan-Azerbaycan sınırının tespit edilmesi sürecinin bir an önce başlaması gereklidir. Bu işlemin bahar aylarında planlanan gerçekleşmesinin, Ermenistan'daki iç çalkantılar nedeniyle yerine getirilememesinden dolayı özür dileyen Paşinyan, Ermenistan'ın artık sınır tespiti sürecini başlatmaya hazır olduğunu söylemiştir. Bu ifade Paşinyan'ın Mayıs ayında öne sürdüğü, sürecin Azerbaycan'ın

Ermenistan hükümrânlığındaki topraklardan çekilmesi ve Azerbaycan'da tutuklu onlarca Ermeni'nin serbest bırakılması ön koşulundan dikkat çekici bir değişiklik göstermiştir.

- Rusya ve Azerbaycan devlet başkanları ile imzalanan üçlü bildiri uyarınca planlanan bölgede ulaşımın serbestleştirilmesi Ermenistan'ın 30 yıldır maruz kaldığı ambargoyu kırmak için ciddi bir olanaktır. Belgede Ermenistan toprakları içinde bir koridor yaratılması konusunda hiçbir ifade yer almamaktadır. Nasıl Ermenistan'ın Rusya ve İran ile ulaşım bağlantıları için Azerbaycan'dan yol bulması gerekiyorsa, Azerbaycan da batı bölgeleri için, Nahcivan'a ulaşım bağlantısı için Ermenistan'dan geçmelidir.
- Yeni bir Anayasa hazırlanması veya mevcut Anayasada değişiklikler yapılması ciddi olarak düşünülmelidir. Karabağ savaşından sonra birçok kişi parlamenter hükümet sisteminin ülke için en iyi çözüm olmadığı sonucuna varmıştır. Böyle bir güvenlik ortamında, belki Ermenistan başkanlık veya yarı-başkanlık sistemine geri dönmelidir.
- Ermenistan silahlı kuvvetlerinde reform yapılması, zorunlu askerlik hizmeti şartlarının gözden geçirilmesi ve profesyonel bir ordu oluşturma yönünde harekete geçilmesi planlanmaktadır. Nüfusun yarından çoğunu kadınlar oluşturduğu cihetle, kadınların da bu yapıda daha çok yer alması da planlanmaktadır. Önemli bir güvenlik faktörü olarak, Paşinyan, Ermenistan'ın Rusya ile stratejik ittifakına ve ülkenin Rusya'nın liderliğindeki Ortak Güvenlik Teşkilatına üyeliğine de vurgu yapmıştır.
- Beş yılın ortalama yıllık büyüme oranının %7 olması öngörülmektedir. Eğer dış koşullar uygun olursa bu oran %9'a ulaşabilir. 2026 yılına kadar fakirlik oranı %10'un altına inecek, aşırı fakirlik tamamen ortadan kalkacaktır. Asgari aylık ücret mevcut 68.000 Dram'dan (138 dolar), 85.000 Dram'a (172 dolar) çıkarılacaktır.
- Yol yapımı dâhil, alt yapının geliştirilmesi öncelik taşıyacaktır. AB'den sağlanan 2,6 milyar Avro bu amaç için kullanılacaktır. 300 okul ve 500 anaokulu yapılacak veya yenilenecektir. Ailelere üçüncü çocuk ve daha fazlası her çocuk için, altı yaşına kadar, ayda 50.000 dram (yaklaşık 100 dolar) verilecektir. (Azalan nüfus Ermenistan için ciddi bir endişe kaynağı olmaya devam etmektedir. Bağımsızlıktan bu yana, düşük doğum oranı ve artan göç nedeniyle, Ermenistan nüfusu yaklaşık %15 azalmıştır. Resmi verilere göre, 2021 yılının ilk üç çeyreğinde, ülkeye

gelenen 103.000 fazlası, nüfusun yaklaşık %3'ü, Ermenistan'dan çıkmıştır.)¹

Muhalefetteki iki ittifak Paşinyan'ı ve hükümet programı eylem planını ağır şekilde eleştirmiştir. Ağz dalaşı, hakaretler, kavgalar, yumruklaşmalar, su şişesi fırlatma, güvenlik güçlerinin müdahalesi, bir kadın milletvekilinin zorla çıkartılması, basın mensuplarının çıkartılması gibi hoş olmayan manzaralar programın görüşüldüğü oturumlara damgasını vurmuştur. Üç gün süren tartışmalar sonrası Başbakanın sunduğu hükümet programı lehte 70 oy ile kabul edilmiştir. Muhalefet bu oylamaya da katılmamıştır².

Ermenistan 21 Eylül'de bağımsızlık ilanının otuzuncu yıldönümünü resmî tören ve açık hava konseri ile kutlamıştır. Muhalefet ve Karabağ savaşında ölen bazı askerlerin yakınları etkinlikleri kınamış ve boykot etmiştir³. Resmî tören Karabağ savaşı anıtına Cumhurbaşkanı, Başbakan ve ileri gelen devlet yetkilileri tarafından çelenk konulmasıyla başlamıştır. Geleneksel askeri tören yerini, ağır silahların yer almadığı, askerlerin sade bir geçit törenine bırakmıştır. Akşam düzenlenen açık hava konserinde, klasik, halk ve modern müzik yer almıştır. Sonuç olarak, renksiz, hüznü bir milli gün kutlanmıştır.

Bağımsızlık günü münasebetiyle, Lübnan'daki Antelias Ermeni Katolikosu Aram I siyasi tahrik, kin ve intikam duyguları içeren bir mesaj yayınlamıştır. "Aslında, dostumuz olan ülkeler, kendi bölgesel çıkarları doğrultusunda, bazen sessizce, bazen açıkça, Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin sözde 'barışçı' yaklaşımlarını paylaşıyorlar. Bu ters durumlarda, soykırım suçunu işleyenler davacı taraf oluyor ve Ermenistan yalnız bırakılıyor ve maalesef her zaman boyun eğmek durumunda kalıyor." diyen Katolikos ayrıca şöyle bir uyarıda da bulunuyor: "Kafkaslarda stratejik ve siyasi çıkarlara dayanan ve yayılcı bir vizyon izleyen yeni bir pan-Turancı ve pan-Türkist ittifakın şekillenmekte olduğunun farkında mıyız?⁴".

Meclisin muhalefet kanadından seçilen, Koçaryan'ın partisi ile ittifak içinde olan radikal, militan Ermeni Devrimci Federasyonu-Đaşnaksutyun temsilcisi

- 1 "Armenian Government Unveils Five-Year Action Plan," *Mirror Spectator*, 20 Ağustos 2021, <https://mirrorspectator.com/2021/08/20/armenian-government-unveils-five-year-action-plan/>.
- 2 "Pashinyan's five-year plan, now approved, outlines Karabakh priorities," *Civilnet*, 29 Ağustos 2021, <https://www.civilnet.am/news/630970/pashinyans-five-year-plan-now-approved-outlines-karabakh-priorities/?lang=en>
- 3 Ani Mejlumyan, "On Independence Day, Armenia not in a mood to celebrate," *Eurasianet*, 22 Eylül 2021, <https://eurasianet.org/on-independence-day-armenia-not-in-a-mood-to-celebrate>.
- 4 News from the Holy See of Cilicia, "Catholicos Aram I: Artsakh Must Be Recognized," *St. Stephen's Armenian Apostolic Church of Greater Boston*, 10 Eylül 2021, <https://soorpstepanos.org/2021/09/10/news-from-the-holy-see-of-cilicia/>.

Meclis başkan yardımcısı 24 Eylül’de yaptığı açıklamada, “sokak mücadelesini” yeniden başlatacaklarını duyurmuştur. Gazetecilere yaptığı beyanda, “Ülkemizin karşı karşıya olduğu tehlikeleri ve tehditleri sadece meclis faaliyeti ile ortadan kaldıramayız. 26 Eylül için bir yürüyüş çağırısı yaptık. Daha sonra da çok sayıda gösteri ve eylem göreceksiniz” demiştir.⁵

Paşinyan hükümetinin 2018-2020 yılları arasında görev yapan eski Savunma Bakanı Tonoyan, eski Genelkurmay İkinci Başkanı Korgeneral Galstian, Hava Kuvvetleri Komutanı, görevde veya emekli bazı askeri yetkililer 30 Eylül’de, “büyük çaplı soruşturma operasyonu tedbirleri” kapsamında, silahlı kuvvetlere hatalı cephane tedariki yoluyla sahtekârlık ve zimmete para geçirme ceza suçlarıyla tutuklanmışlardır.⁶

Ekim ayı sonlarında Cumhurbaşkanı Sarkissian’ın mali yolsuzluklarına dair haberler de basına sızdırılmıştır. Haberlere göre, Sarkissian dokuz yıl, Fransa’da tescilli “VH Gayrimenkul” şirketinin başkanı olarak görev yapmıştır. (VH harflerinin iki oğlunun isimlerinin baş harfleri olduğu kaydedilmiştir) Bu görev Cumhurbaşkanı seçildiğinde de devam etmiş ve yasalara aykırı biçimde, bunu beyan etmemiştir. Aile şirketinin Paris’in en pahalı bir semtinde 7.510.000 Avro’ya iki gayri menkul satın aldığı ve finansmanı konusunun karışık olduğu belirtilmiştir. Ermenistan Anayasası Cumhurbaşkanının herhangi başka bir görev üstlenemeyeceği, ticari bir faaliyette bulunamayacağı, gelir getiren başka bir işle uğraşamayacağı hükümlerini içermektedir. Ceza kanunu ise, beyanda bulunma sorumluluğu olan bir kişinin yanlış beyanda bulunması veya beyan edilmesi gereken bir hususu gizlemesi halinde cezai hükümler içermektedir.⁷

Cumhurbaşkanı hakkındaki tek hukuki sorun bununla sınırlı değildir. Cumhurbaşkanının çifte vatandaşlığı konusunda halen soruşturma safhasında olan bir cezai suçlama da bulunmaktadır. Mahkemeye intikal eden bu cezai suçlamaya göre, Cumhurbaşkanı seçilmeden önce İngiliz vatandaşlığına da sahip olduğunu gizlemiştir. Anayasaya göre çifte vatandaşlık Cumhurbaşkanı seçilme yeterliliğini engellemektedir.

Ekim ayı başlarında yapılan bir açıklamada, “GeoProMining” grubu adlı bir Rus şirketinin Ermenistan’ın en büyük maden şirketi olan “Zangezur Bakır-

5 Gohar Abrahamyan, “The Nikol Pashinyan Administration: 2018-Present,” *EVN Report*, 24 Eylül 2021, <https://www.evnreport.com/magazine-issues/the-nikol-pashinyan-administration-2018-present>.

6 “Armenian General Arrested In Corruption Probe,” *Azatoryun*, 4 Ekim 2021, <https://www.azatoryun.am/a/31492556.html>.

7 Vahe Sarukhanyan, “Armenian President Sarkissian Never Declared He Was Director of Company that Purchased,” *Hetq*, 8 Kasım 2021, <https://hetq.am/en/article/137496>.

Molybdenum Şirketi”nin çoğunluk hisselerini satın aldığı ve bu hisselerin dörtte birini de Ermenistan hükümetine “bağışladığı” bildirilmiştir. Söz konusu maden sahasının kanıtlanmış rezervinin 2milyar 210 milyon ton cevher olduğu belirtilmiştir. 2004 yılına kadar devlete ait olan maden işletmesi daha sonra özelleştirilmiş ve 162 milyon dolara “Cronimet” adlı bir Alman firmasına satılmıştır. Hisselerin %75’ine sahip olan Alman firması yaklaşık 4.000 kişiye de istihdam sağlamıştır. O tarihten bu yana Ermenistan yönetim elitinin kaydı tutulmayan ve hesap sorulmayan en büyük gelir kaynağı bu madenden sağlanmıştır. Paşinyan konuya ilişkin olarak Mecliste yaptığı konuşmada, 2000’li yıllardan bu yana ilk defa Ermenistan’ın ve Ermeni halkının Zangezur Bakır ve Molybdenum şirketinin ortak sahipleri olduğunu halka duyurmuştur. Paşinyan hükümetin hissesinin ileride artacağı ümidini dile getirmiş, ayrıca, Rus şirketi ile yapılan anlaşmanın iki çok önemli unsuru bulunduğunu, bunlardan birisinin bakır işleme tesisi kurulması olduğunu, bu şekilde bakırın artık Ermenistan’da üretileceğini, diğerinin ise, yeni bir nükleer santral inşasının bu anlaşmanın bir parçası olduğunu belirtmiştir.⁸

Dünya Bankasının Avrupa ve Orta Asya bölgesel kalkınma raporunda, Ermenistan’da 2021 yılının ilk yarısında beklenenden daha hızlı bir ekonomik gelişme kaydedildiğinden, 2021 yılı için daha önce öngörülen büyüme hızının %3,4’ten %6,1’e yükseltildiği bildirilmiştir. Dünya Bankası uzmanları bu düzelmenin yapısal değişimlerden değil, arızı (konjonktürel) nedenlerden kaynaklandığını belirtmiştir. Ermenistan’daki işsizlik oranı da 2020’deki %20 düzeyinden %17-18’lere inmiştir. Uluslararası Para Fonu da (IMF) ekonomik beklenti tahminlerinde kayda değer bir iyileşmeye işaret etmiştir.⁹

2. Karabağ Savaşı Sonrası ve Barış Antlaşması Süreci

9 Kasım 2020 tarihli Moskova Ateşkes anlaşması Azerbaycan’ın işgal edilmiş topraklarını geri alacağı ve uluslararası tanınmış sınırları içinde toprak bütünlüğünün sağlanacağı anlayışını açıkça belirten bir belgedir. Belirsizlik taşıyan ve müzakere konusu olacak husus, yaklaşık 25.000 Ermeni nüfusun yaşadığı ve Rus barış gücü askerlerinin korumasına bırakılan, Karabağ’ın kuzeyindeki bir bölgedir. Bu toprakların da Azerbaycan’a geri verilmesinin temel koşulu burada yaşayan Ermeni nüfusun güvenliğinin ve haklarının garanti altına alınmasını belirleyecek statünün tespit edilmesidir. Barış

8 Naira Nalbandian, “Armenian Mining Giant Changes Hands,” *Azatutyun*, 1 Eylül 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31488318.html>.

9 World Bank, “Europe and Central Asia,” *Global Economic Prospect* (Temmuz 2021): 71. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/600223300a3685fe68016a484ee867fb-0350012021/related/Global-Economic-Prospects-June-2021-Analysis-ECA.pdf>.

Antlaşması pürüzlü ve tartışmalı bütün konulara çözüm getiren nihai bir belge olacaktır.

Tartışmalı konulardan birisi Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki devlet sınırlarının belirlenmesidir. Bu sınırlar taraflar Sovyet Cumhuriyeti iken çizilmiş, ancak bağımsızlıklarını aldıktan sonra karşı karşıya gelip usulüne ve kurallara uygun olarak tespit edilmemiş sınırlardır. Dolayısıyla kolaylıkla anlaşmazlıklara ve çatışmalara neden olabilmektedir.

Karabağ yenilgisinin şokunu atlattıktan sonra Ermenistan adeta saati geri çevirme ve savaş öncesi haksız kazanımlarının bir kısmını kurtarabilme arayışına başlamıştır. Bu arayış ve çabalarında, uzun süredir desteğini haiz oldukları ve yandaşlarını temsil eden Minsk grubu eş-başkanlarının müzakereler kaldığı yerden başlayabilir söyleminin verdiği cesaret, hatta tahrik ile özgüvenleri artmıştır. Bu amaçlarını gerçekleştirmede geçerli bir sav ateşkes anlaşmasının uygulanamadığını göstermek olmuştur. Sınır çatışmaları bu yönde inkâr edilemez ve meşru bir gösterge olarak ortaya çıkmıştır. Ermenistan bu çatışmaları iki yönde kendi çıkarına kullanma yoluna gitmiştir. Sınırlar kesin olmadığı için, karşı taraf kolaylıkla saldırgan olarak tanımlanabilmiş ve ateşkesi ihlal eden taraf olarak suçlanabilmiştir. Ayrıca, saldırının bu kez Ermenistan topraklarını hedef aldığı ileri sürülerek Rusya'dan ve Ortak Güvenlik Örgütünden resmen yardım talebinde bulunulabilmiştir.

Ermenistan'ın yeni Dışişleri Bakanı, ülke dışına yaptığı ilk ziyarette, 31 Ağustos'ta Moskova'da Rusya Dışişleri Bakanı ile görüşmesinde, Azerbaycan'ı ateşkes anlaşmasına tam olarak uymamakla suçlamış ve nedenleri olarak, tutuklu Ermeni askerlerin ve sivillerin iade edilmemesini, Ermenistan'ın egemenliğindeki topraklara saldırmamasını ve Azerbaycan'ın kullandığı Ermeni düşmanlığı söylemini ileri sürmüştür. Karabağ'da kalan bölge hakkında da Ermeni hükümetinin görüşünün, bu tartışmalı bölgenin statüsünün ABD, Rusya ve Fransa'nın arabuluculuğunda yeniden başlayacak barış görüşmelerinde kararlaştırılması gerektiği yönünde olduğunu belirtmiştir.¹⁰

Minsk grubu eş-başkanlarının rolüne Rusya'nın yaklaşımı Rusya Dışişleri Bakanlığının sözcüsü tarafından 2 Eylül'de şu şekilde ifade edilmiştir: “Bölgenin yeni gerçeklerinin uygun biçimde dikkate alınması kapsamında, troikanın (eş-başkanlar) Erivan ve Baku arasındaki güvenin kuvvetlendirilmesinde ve insani konuların çözümünde katkıda

10 “Armenian FM Slams Azerbaijan On Moscow Trip,” *Azattyun*, 31 Ağustos 2021, <https://www.azattyun.am/a/31436929.html>.

bulunabileceklerine inanıyoruz”. Rusya Dışişleri Bakanı 31 Ağustos’ta TASS haber ajansına verdiği bir beyanda açıklıkla şunları esasen söylemişti: “Ben şu gerçekten hareket ediyorum, artık sürecin başlatılmasından bahsetmiyorum; imzalananların hayata geçirilmesinden bahsediyoruz”. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 9 Eylülde yaptığı haftalık basını bilgilendirme toplantısında, Ermenistan ve Azerbaycan arasında Barış Antlaşması imzalanması ve Dağlık Karabağ’ın statüsünün açıklığa kavuşturulması konusunda sürdürülen görüşmeleri yakından izlediklerini, ancak maalesef siyasi konular üzerinde temel anlaşmazlıkların hala devam ettiğini söylemiş ve şunları eklemiştir¹¹:

“Bu nedenle, bu aşamada, Moskova 9 Kasım 2020 ve 11 Ocak 2021 üçlü anlaşmalarının hükümlerine titizlikle uyulmasını gerekli görmektedir. Rusya bu adımların Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinin normalleşmesini sağlayacak koşulları yaratacağını ümit etmektedir”.

Fransa tutumunu Dışişleri Bakanının yaptığı bir beyanla açıklamıştır. Fransız bakan, Ermenistan’ın çok sayıda insan hayatına mal olan Dağlık Karabağ savaşının sonuçlarının üstesinden gelebilmesi için Fransa’nın Ermenistan’ı desteklemeye devam edeceğini ve AGİT Minsk Grubu eş-başkanı bir ülke olarak ısrarla çatışmaya kalıcı bir çözüm bulma yolları arayacaklarını söylemiştir. Fransa Cumhurbaşkanı da 21 Eylül’de Ermenistan’ın bağımsızlık günü münasebetiyle gönderdiği kutlama mesajında, “Ölümcül Dağlık Karabağ çatışmasından bir yıl sonra karşılaştığı güçlüklerin üstesinden gelebilmesine yardımcı olmak üzere Fransa Ermenistan’ın yanındadır. Fransa Karabağ çatışmasının çözümü için, AGİT Minsk grubu ABD, Rusya ve Fransa eş-başkanlarının öncülük ettiği uluslararası çabalara da aktif olarak dâhil olmaya devam edecektir¹²” demiştir.

ABD Dışişleri Bakanı da bu çerçevede, AGİT Minsk grubu eş-başkanı olarak, Dağlık Karabağ çatışmasının kapsamlı ve sürdürülebilir çözümünü desteklemek üzere sizinle çalışma taahhüdümüz devam etmektedir beyanında bulunmuştur. Ayrıca, Minsk grubu eş-başkanları gözetimi altında en kısa zamanda, esasa ilişkin müzakerelere tekrar girilmesini teşvik ediyoruz demiştir. ABD’nin Ermenistan Büyükelçisi 11 Eylül’de, basında geniş yer bulan beyanında, Karabağ’ın statüsü henüz çözüme kavuşmamıştır demiş ve Azerbaycan’ın sert tepkisine muhatap olmuştur. ABD Başkanı da bağımsızlık günü münasebetiyle gönderdiği kutlama mesajında, ABD Dağlık Karabağ çatışmasının barışçı çözümü için gayretlerini sürdürecektir demiştir.

11 “At this stage, Moscow considers it necessary to strictly adhere to all provisions of trilateral agreements: Zakharova,” *1 News*, 9 Eylül 2021, <https://www.1lurer.am/en/2021/09/09/At-this-stage-Moscow-considers-it-necessary-to-strictly-adhere-to-all-provisions-of-trilateral-agre/553216>.

12 “Macron Wants To Deepen France’s ‘Special’ Ties With Armenia,” *Azatutyun*, 21 Eylül 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31471209.html>.

Karabağ konusundaki dışarıdan destekli bu aykırı beklentilerine rağmen, Ermenistan hükümetinin ilk defa, Azerbaycan topraklarında yer alan, hiçbir ülke tarafından tanınmayan “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti”nin 2 Eylül’de kutladığı kuruluşunun otuzuncu yıl törenlerine katılmaması, resmi temsilci göndermemesi, önemli ve dikkat çekici olmuş, ateşkes anlaşmasının hükümlerini doğru anladığının işaretini oluşturmuştur. Paşinyan yine de Karabağ Ermenilerinin “cumhuriyetlerinin” ilanının yıl dönümünü kutlayan bir mesaj yayınlamış, Karabağ çatışmasının henüz çözülmediğini ve Erivan’ın Karabağ Ermenilerinin kendi kaderlerini kendilerinin tayin hakkına dayalı bir çözümü savunmaya devam edeceğini tekrarlamıştır. Diğer taraftan, yönetimdeki parti 10 Eylül’de muhalefetin teklif ettiği, Dağlık Karabağ çatışmasını ele almak üzere daimî komitelerden birisini hukuken yetkili kılma önerisine itirazda bulunmuş ve reddetmiştir.

Ermenistan ve Azerbaycan dışişleri bakanları 23 Eylül’de New York’ta ABD, Rusya ve Fransa diplomatlarının ev sahipliğinde bir araya gelmiştir. Savaşın sona ermesinden bu yana bu iki bakanın ilk görüşmesi olmuştur. Görüşmeden somut bir sonuç çıkmamış, sembolik bir nitelik taşımıştır. 6 Ekim’de Meclise bu konuda bilgi veren Ermenistan Dışişleri Bakanı şunları söylemiştir:

“Elbette bu bileşimde görüşmelerin tekrar başlaması, müzakere süreci memnuniyet vericidir ve kesinlikle Ermenistan’ın ve Dağlık Karabağ’ın çıkarlarına uygundur. Bir kez daha beyan ediyoruz ki konu çözülmemiştir. Azerbaycan artık böyle bir konu kalmamıştır demeyi seviyor ancak ben bunu uluslararası toplumun sorun vardır ve çözülmesi gerekir, çözüm arayışı da uluslararası yetkisi tanınan kuruluş olan AGİT Minsk grubu eş-başkanlığında olmalıdır anlayışının teyidi olarak görüyorum. Gerginlik olmasına ve çözülmemiş birçok konu bulunmasına rağmen, öncelikle insani konuları görüşmek üzere, tekrar buluşmaya karar verdik, bunu olumlu değerlendiriyorum.¹³”

New York görüşmeleri konusunda eş-başkanların yayınladığı ortak bildirimde, “durumun gerginliğini azaltmak ve muhtemel gelecek adımlar için belirli odaklı tedbirler önerdik” denmiş ancak öneriler hakkında bilgi verilmemiştir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı 24 Eylül’de Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda yaptığı konuşmada, “Dağlık Karabağ çatışması geçmişte kalmıştır. Azerbaycan’ın artık ‘Dağlık Karabağ’ adlı bir idari birimi yoktur¹⁴” demiştir.

13 “Armenian, Azerbaijani FMs agree to meet under auspices of OSCE MG Co-Chairs to discuss humanitarian issues,” *ArmenPress*, 6 Ekim 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1064922/eng/>.

14 “İlham Aliyev’den BM Genel Kurulu’nda tarihi konuşma!,” *Haber Global*, 24 Eylül 2021, <https://haberglobal.com.tr/dunya/ilham-aliyevden-bm-genel-kurulunda-tarihi-konusma-134682>.

Basında yer alan haberlere göre, Rusya ve Ermenistan dışişleri bakanlarının 1 Ekim’de yaptıkları telefon görüşmesinde, 9 Kasım ve 11 Ocak üçlü anlaşmalarının uygulanmasına özel dikkat çekilmiş, tutukluların serbest bırakılması, mayın tarlalarının haritalarının paylaşılması ve kültürel miras alanlarının korunması gibi acil insani sorunlara çözüm bulunmasının önemi de vurgulanmıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı 2 Ekim’de Ermenistan Başbakanı hazır olduğunda görüşmeye amade olduğunu söylemiştir. Ermenistan mayın tarlalarının haritalarını verirse karşılığını vermeye de hazır olduğunu eklemiştir. Ermenistan Başbakanı 3 Ekim’de, Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile görüşmeye hazırlıklı olduğu, mayın tarlalarına ait bütün haritaları da yanında getireceği yanıtını vermiş, muhatabının da bütün Ermeni savaş tutuklularını yanında getirmesini istemiştir. AGİT Minsk grubu eş-başkanları 9 Ekim’de bu görüşmenin düzenlenmesine yardımcı olmaya hazır olduklarını bildirmiştir. Bildiride “Eş-başkanlar Cumhurbaşkanı Aliyev ve Başbakan Paşinyan’ın eş-başkanların gözetimi altında prensip olarak birbirleriyle görüşmeye hazır olduklarını ifade eden beyanlarını olumlu olarak not almıştır. Eş başkanlar tarafları böyle bir görüşmenin yöntemleri ve ayrıntıları konusunda anlaşmazlık arzulamakta ve süreçteki ileri adımları görüşmek üzere yakın gelecekte bölgeyi ziyaret etme arzularını tekrarlamaktadır” denmiştir. Garip olan, eş-başkanların dâhil olmaları talebi bulunmadan kendilerine resen vazife çıkarmaları ve kendilerini talep olmadan bölgeyi ziyarete davet ettirme çabaları olmuştur. Tahmin edileceği gibi, bu girişim ters tepmiş, bir sonuç vermemiştir.

Ermenistan Başbakanının 12 Ekim’de Moskova’da Rusya Devlet Başkanıyla görüşmesinde, Ermenistan hükümetinin açıklamasına göre, taraflar çatışma bölgesinde ve çevresinde cereyan eden gelişmeleri, bölgede istikrarın sağlanmasını, Ermenistan ve Azerbaycan arasında ulaşım bağlantıları kurulmasını öngören üçlü anlaşmaları ele almıştır. Paşinyan yaptığı açıklamada; maalesef hala bölgemizde durumun bütünüyle istikrara kavuştuğunu söyleyemeyiz demiş ve Karabağ çatışmasının çözümüne yönelik uluslararası çabalarda Rusya’nın anahtar rol oynamaya devam ettiğini vurgulamıştır.

Moskova ve bütün Rusya Patriği Kirill’in daveti üzerine, Ermenistan kilisesinin başı Katolikos Karekin II ve Azerbaycan’da bulunan Kafkas Müslümanları Merkezi Başkanı Allahşükür Paşazade 13 Ekim’de Moskova’da Rus Ortodoks Kilisesinin merkezi Danilov Manastırında üçlü bir görüşme yapmıştır. Patrik Kirill “Ümit ederim siz ve ben halklarımızın büyük ihtiyaç duyduğu doğru sözleri buluruz. İnanıyorum ki, bugün burada buluşuyor olmamız ve sizin diyalogunuz herkes için örnek oluşturacaktır” demiştir. Patrik iki muhatabının

mevki ve şöhretlerinin insanların düşüncelerinde olumlu etki yaratması ümidini de dile getirmiştir.¹⁵

Ermenistan ve Azerbaycan dışişleri bakanları Rusya dışişleri bakanının aracılığıyla, bir ay içinde ikinci kez, 14 Ekim’de, Bağımsız Devletler Topluluğu Bakanlar toplantısı münasebetiyle buldukları Minsk’te bir araya gelmiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığının verdiği bilgiye göre, bakanlar Karabağ savaşından sonra varılan anlaşmaların uygulanmasını gözden geçirmiştir. Taraflar anlaşmaların hükümlerinin çoğunun başarıyla uygulanmakta olduğunu kaydetmiş ve geri kalan konularda da neler olduğu belirtilmeden, daha yoğun çalışma konusunda mutabık kalmıştır.¹⁶ Başbakan Paşinyan da toplantıya video ile katılmış ve Ermenistan’ın Azerbaycan ile ulaşım ve ekonomik iletişimi açma niyetinde olduğunu belirtmiş, bunun amaca götüreceği tek yol olduğuna inandığını söylemiştir.

9 Kasım anlaşmasının yıl dönümünde Ermenistan ve Azerbaycan liderlerinin Moskova’da bir araya gelebilecekleri basında yaygın bir spekülasyon konusu olmuştur. Ermenistan Dışişleri Bakanı böyle bir zirve olasılığını açıkça yalanlamamıştır. Meclisteki bir oturumda “Değişik katılımlarla değişik toplantı önerileri görüşülmektedir. Muhtemel bir toplantı sonucu mutabık kalınan bir metin de yayınlanabilir” demiştir. Ancak herhangi bir toplantı gerçekleşmemiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığına göre, Rusya Dışişleri Bakanı 2 Kasım’da Ermeni ve Azerbaycanlı mevkidaşlarını, savaşa son veren ve Ermenistan-Azerbaycan ulaşım yollarını açan anlaşmaların uygulanmasını görüşmek üzere aramış ve Ermenistan-Azerbaycan sınırındaki gerginliğin hafifletilmesi ve Güney Kafkaslardaki bütün ulaşım ve ekonomik bağlantıların açılması konularında görüş alışverişinde bulunmuştur.¹⁷ Görüşmeye ilişkin Ermeni tarafının resmî açıklamasına göre ise, bakanlar 44 gün savaşından kaynaklanan insani sorunların bir an önce ele alınması hususunda mutabık kalmıştır. Ermeni bakan Ermeni savaş tutuklularının ve diğer tutukluların koşulsuz olarak iade edilmesini ve “Azerbaycan kontrolüne geçen Dağlık Karabağ Cumhuriyeti topraklarındaki dini ve tarihi kültür mirasının korunması” ihtiyacını vurgulamıştır. Görüldüğü gibi, Ermeni bakan gerçekleri sindirememiş, hayal dünyasından sıyrılamamıştır.

15 “Catholicos Karekin II, Russia’s Patriarch Kirill, Azerbaijan-based Chairman of CMO Allahshukur Pashazadeh meet in Moscow,” *ArmenPress*, 13 Ekim 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1065481.html>.

16 “Azerbaijan says ready to normalize relations with Armenia,” *Anadolu Ajanstı*, 14 Ekim 2021, <https://www.aa.com.tr/en/world/azerbaijan-says-ready-to-normalize-relations-with-armenia/2392232>.

17 Naira Nalbandian and Marine Khachatryan, “Yerevan Still Vague On ‘Upcoming’ Armenian-Azeri Summit,” *Azatutyun*, 27 Ekim 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31532538.html>.

Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetleri tarafından Ocak 2021’de oluşturulan üçlü çalışma grubunun Rus eş-başkanı, Başbakan yardımcısı Overchuk 5 Kasım’da Erivan’da Paşinyan ile görüşerek, “yolların açılması nasıl ve nereden başlayacak” sorusuna yanıt aramıştır. Görüşmeden sonra Overchuk “Somut kararlara yaklaşıyoruz. Her şeyden önce, temel anlayış, ülkeler topraklarından geçen yollar üzerinde egemenliklerini muhafaza edecektir” demiştir.¹⁸

Azerbaycan Dışişleri Bakanı 5 Kasım’da yaptığı bir açıklamada, uzun zamandır tekrarlama geldikleri hususun, Ermenistan’ın Azerbaycan’ın toprak bütünlüğünü ve Karabağ üzerindeki egemenliğini Barış Antlaşması ile tanımasını olduğunu ifade etmiştir. Bakan “Önerimiz gayet açıktır: Ermenistan komşusunun egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı göstermelidir. Bu Ermenistan’ın ekonomi ve ulaşım çıkmazından kurtulmasına, bölgenin gelişen bir ülkesi olmasına yardım edecektir” demiştir.

Rusya Dışişleri Bakanlığı 9 Kasım 2020 Ateşkes Anlaşmasının ilk yıldönümünü anmak üzere 6 Kasım’da bir açıklama yapmıştır. Açıklamada Rusya Dışişleri Bakanlığı Batılı Güçlere de bir uyarıda bulunmuş, Ermenistan ve Azerbaycan ile temaslarında dikkatli davranmalarını, kendi politikalarını sürdürürken “bölgede değişen gerçekleri” dikkate almalarını hatırlatmıştır. Nakliye yolları yaratmak üzere bölgedeki bağlantıları açma gayretlerinin, yolların geçtiği ülkelerin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı esasına dayalı olmasına dikkat çekilen açıklamada, Rusya’nın AGİT Minsk grubu eş-başkanları ile 3+2 bileşiminde aktif olarak çalışmaya devam etme kararlılığı da ifade edilmiştir.

Ermenistan basınında yer alan haberlerde, Ermenistan Savunma Bakanının 9 Kasım’da, Azerbaycan toprağı olup Rus barış gücü askerlerinin koruması altında bulunan Karabağ’da Hankendi’ye gittiği yer almıştır. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı bunun üzerine şu açıklamayı yapmıştır:

“Ermenistan Savunma Bakanının izinsiz olarak Azerbaycan topraklarına girmesi, orada yasa dışı Ermeni kuruluşlarla görüşmesi ve onların savaşa hazırlık durumu hakkında görüş beyan etmesi askeri bir tahrik oluşturmaktadır. Ermenistan’ın siyasi-askeri liderliği üçlü anlaşmanın hükümlerini ağır biçimde ihlal ederek bölgedeki durumu kasıtlı olarak istikrarsızlaştırmakta ve Rus barış gücü askerlerinin de faaliyetini tehlikeye sokmaktadır¹⁹”.

18 “Russian Official Reports Progress Towards Armenian-Azeri Transport Links,” *Azatutyun*, 5 Kasım 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31548083.html>.

19 “Illegal visit of Armenian Defense Minister to Azerbaijani territories is military-political provocation – MoD,” *AzerNews*, 9 Kasım 2021, <https://www.azernews.az/nation/185432.html>.

Açıklamada ayrıca Ermenistan Savunma Bakanının bu tahrik amaçlı eyleminin kasıtlı biçimde, Azerbaycan ve Rusya Devlet Başkanlarının ve Ermenistan Başbakanının imzaladığı üçlü anlaşmanın yıl dönümünde yapıldığına işaret edilmiş, Ermenistan askeri liderliğinin 44 günlük savaşta uğradıkları kesin yenilgiden gerekli sonuçları çıkartmak, kendilerini bölgedeki yeni jeopolitik duruma uyarlamak, barışı ve güvenliği kuvvetlendirmek yerine ucuz askeri maceralara giriştiklerine dikkat çekilmiştir.

Başbakan Paşinyan, gerekçe göstermeden, Savunma bakanını 15 Kasım'da azletmiştir. Yerine de vakit geçirmeksizin, aynı gün, Başbakan yardımcısı Suren Papikyan'ı atamıştır. Böylece yeni kabinede ilk değişiklik yapılmıştır. 35 Yaşındaki, askeri geçmişi olmayan yeni bakan siyaseten Paşinyan'a çok yakın olup, partinin 2015 yılında ortak kurucularındandır.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Karabağ'da savaşa son veren üçlü anlaşmanın yıl dönümünde kapsamlı bir açıklama yapmıştır. Bir kere daha, Ermenistan'ın resmi bir belge ile bölgedeki değişen durumu ve yeni gerçekleri kabulde zorlandığı görülmüştür. Açıklamadaki yaklaşım ve ifadeler üçlü anlaşmaların uygulanmasına yönelik gayretler için ümit verici olmamıştır.

ABD Dışişleri Bakanlığı sözcüsü de Karabağ'da savaşın sona ermesinin yıldönümü münasebetiyle 9 Kasım'da bir açıklama yaparak, "Ermenistan'a ve Azerbaycan'a, Dağlık Karabağ çatışması ile ilgili veya ondan kaynaklanan bütün kayda değer sorunlara kapsamlı çözüm bulmak üzere kendi aralarında ve Minsk grubu eş-başkanları gözetiminde görüşmelerini sürdürme ve yoğunlaştırma çağrısında bulunuyoruz" demiştir.²⁰

Rusya Devlet Başkanı sözcüsü 9 Kasım'da basın mensuplarına, "Bir yıl önce imzalanan üçlü anlaşma çok önemlidir. Değeri paha biçilmezdir" demiştir. Sözcü ayrıca üçlü anlaşmanın imzalanmasının yıldönümünde imzacı üç liderin bir araya gelmesinin, görüşmelerinin planlanmadığını söylemiştir.

Paşinyan 23 Kasım'da düzenlediği ekran üzerinden basın konferansında konuya açıklık getirmiştir. 9 Kasım'da bir toplantı belirli bir soruna çözüm getirecekse, örneğin savaş tutuklularının iadesini sağlayacaksa, Ermeni tarafının Azerbaycan tarafı ile görüşmeye hazır olduğunu, böyle olmayacaksa görüşme tarihinin değiştirilmesini teklif ettiklerini, zira o tarihin Ermeni tarafındaki acı algılamasını dikkate aldıklarını söylemiştir. Paşinyan ayrıca,

20 Ned Price, "Recognizing the One-Year Anniversary of the Ceasefire Declaration Between Armenia and Azerbaijan," *U.S Department of State*, 8 Kasım 2021, <https://www.state.gov/recognizing-the-one-year-anniversary-of-the-ceasefire-declaration-between-armenia-and-azerbaijan/>.

Azerbaycan'ı sembolik veya diğer yollardan Ermenistan'a şantaj yapma ve saldırgan bir baskı politikası izlemekle suçlamıştır.

Ermenistan ve Azerbaycan dışişleri bakanları iki ay içinde üçüncü kez, UNESCO Genel Kurul toplantıları için buldukları Paris'te, 11 Kasım'da, Fransa Dışişleri Bakanının ev sahipliğinde bir araya gelmiştir. Fransız bakan daha sonra, sosyal medyada yayınlanan mesajında, ateşkes anlaşmasından bir yıl sonra, gerginlikleri azaltmaya yardımcı olmak üzere, tarafları bir araya getirdiğini duyurmuştur. Fransa Dışişleri Bakanlığı da Bakanın Ermenistan-Azerbaycan müzakerelerinde “ivmeyi sağlamaya” çalıştığını belirtmiştir.

17 Kasım'da Mecliste konuşan Paşinyan, AGİT Minsk grubu eş-başkanları çerçevesinde müzakere sürecinin bütün amacının Azerbaycan ile bir Barış Antlaşması yapmak olduğunu söylemiştir. Azerbaycan'ın Ermenistan'a bir barış antlaşması imzalanması teklifinde bulduklarını ancak Ermenistan'dan hiçbir yanıt alamadıklarını ileri sürmesini garipsediğini kaydeden Paşinyan, Ermenistan'ın sadece yanıt vermekle kalmadığını, defalarca bunun bir Azerbaycan girişimi olmadığını vurguladığını ileri sürmüştür. Ayrıca, sınırların çizilmesinin ve belirlenmesinin Ermenistan'ın gündeminde olduğunu altını çizmiştir.

Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri, Azerbaycan silahlı kuvvetlerinin 16 Kasım sabahı saat 1'de Ermenistan sınırında askeri bir harekâta başladığını duyurmuştur²¹. İlk yaptığı iş, 1997 askeri yardım anlaşması uyarınca Rusya'ya yardıma çağırarak olmuştur. Eş zamanlı olarak Ortak Güvenlik Örgütüne de başvurmuştur. Azerbaycan Savunma Bakanlığı ise, Ermeni askerlerin Kelbecer-Laçın bölgesinde büyük çaplı bir askeri tahrik harekâtı başlattıklarını ve bunun sonucu olarak Ermeni askerlerin silahlarından arındırıldığını ve esir alındığını duyurmuştur. Rusya Savunma Bakanlığında yapılan bir duyuruda, Rusya'nın aracılığıyla sağlanan bir ateş-kes ile Ermenistan-Azerbaycan sınırındaki çatışmaların sona erdiği bildirilmiştir. Ermenistan Savunma Bakanlığı, Rusya'nın aracılığıyla sağlanan anlaşma sonucu, Azerbaycan ile doğu sınırında gerçekleşen ateş-kes uygulamasının 16 Kasım saat 18.30 itibarıyla yürürlüğe girdiğini teyit etmiştir.

16 Kasım'da Paşinyan da Rusya Devlet Başkanını arayarak yardım istemiştir. 21 Kasım'da yapılan ikinci bir telefon görüşmesinde, iki lider tekrar Güney Kafkaslardaki durumu ele almıştır. Kremlin'den yapılan kısa bir açıklamada, 9 Kasım 2020 ve 11 Ocak 2021 anlaşmaları kapsamında bölgedeki durum ve

21 “Armenian PM accuses Azeri forces of breaching border, sacks defence minister,” *Reuters*, 15 Kasım 2021, <https://www.reuters.com/world/middle-east/armenian-pm-accuses-azeri-troops-violating-border-sacks-defence-minister-2021-11-15/>.

durumu istikrara kavuşturmak için alınacak tedbirler konusunda görüşmelerin devam ettiği duyurulmuştur.

16 Kasım sınır çatışmaları, 12 Mayıs ve 27 Temmuz çatışmalarından sonra, Rusya'nın rolünü zora sokmaya, ateş-kes anlaşmasının uygulanmadığını ileri sürmeye ve üçüncü tarafların müdahalesine davetiye çıkartmaya matuf, ateş-kes anlaşması uygulamasının ihlali yönündeki üçüncü girişim olmuştur.

Avrupa Birliği Konseyi Başkanı, Ermenistan ve Azerbaycan liderlerini geliştirmeleri görüşmeye davet etmiştir. Fransa Dışişleri Bakanlığı iki tarafı ateş-kes anlaşmasına saygı göstermeye çağırmıştır. AGİT dönemsel başkanı sıfatıyla İsveç Dışişleri Bakanı Minsk grubu eş-başkanlarına tam desteğini ifade etmiş ve eş-başkanların 15 Kasım tarihli bildirimlerine dikkat çekmiştir. ABD Dışişleri Bakanı da benzer şekilde, “Ermenistan ile Azerbaycan arasında son dönemde artan gerginlik, Karabağ savaşından kaynaklanan veya onunla ilgili geriye kalan tüm sorunların müzakereler ile kapsamlı ve sürdürülebilir çözüme kavuşturulması ihtiyacını ortaya koymuştur²²” demiştir.

Avrupa Birliği yayınladığı bir bildirimde, iki tarafı, sınırların tespiti de dâhil, önde gelen sorunlarını kapsamlı olarak çözmeye çalışmak üzere müzakerelere yeniden başlamaya çağırmıştır. Minsk grubu eş-başkanlarının 15 Kasım bildirisini destekledikleri vurgulanan AB bildirisinde “AB, gerginlikleri gidermede yardımcı olmak ve güvenli, istikrarlı, müreffeh ve barış içinde, bölgede yaşayan bütün halkların yararına, bir Güney Kafkasların inşasına katkıda bulunmak için, Ermenistan ve Azerbaycan ile çalışma taahhüdünü tekrarlar” denmiştir.

19 Kasım'da yayınlanan aşağıdaki AB bildirisini daha kapsamlı ve somut bir içerik taşımış, adeta Batı'nın bölge ile ilişkilerinde AB'nin direksiyona geçme görüntüsünü vermiştir²³:

“Avrupa Konseyi Başkanı Charles Michel 19 Kasım'da Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ile hafta başında bölgedeki durum hakkında yaptıkları görüşmelerin devamı olarak ve 15 Aralık'ta Brüksel'de düzenlenecek Doğu Ortaklığı Zirvesi hazırlıkları kapsamında telefonla görüşmüştür.”

22 Antony J.Blinken, “Fighting Between Armenia and Azerbaijan,” *U.S. Department of State*, 16 Kasım 2021, <https://www.state.gov/fighting-between-armenia-and-azerbaijan/>.

23 “Press release following the phone calls of President Charles Michel with leaders of Armenia and Azerbaijan on 19 November 2021,” *European Council*, 19 Kasım 2021, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/11/19/press-release-following-the-phone-calls-of-president-charles-michel-with-leaders-of-armenia-and-azerbaijan-on-19-november-2021/>.

“Başkan Charles Michel Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’e ve Başbakan Nikol Paşinyan’a, Doğu Ortaklığı Zirvesi marjında kendi ev sahipliğinde görüşme yapma önerisinde bulunmuştur.”

“Liderler bölgesel durumu ve AB’nin desteklediği, müreffeh ve istikrarlı Güney Kafkaslar için gerginliği giderme yollarını konuşmak üzere Brüksel’de buluşmayı kabul etmiştir.”

“Telefon görüşmelerinde, Ermenistan ve Azerbaycan liderleri olayları önleme mekanizması olarak, karşılıklı Savunma Bakanları arasında doğrudan bir haberleşme hattı kurulmasında da mutabık kalmışlardır.”

Her iki taraf da Brüksel’de buluşma haberini teyit etmiştir.

Minsk grubunun yanlı tutumu nedeniyle artık taraflardan en az birinin güveninin kalmadığı anlaşılınca Batı adına direksiyona AB’nin geçme gayreti içinde olduğunu gören Rusya, karşı girişimde bulunmakta gecikmemiştir.

Brüksel buluşması ilanından kısa bir süre sonra, 21 Kasım’da Rusya Devlet Başkanı Paşinyan ile telefonla görüşmüş, taraflar bölgedeki durumu 9 Kasım2020 ve 11 Ocak 2021 anlaşmaları kapsamında gözden geçirmiştir. Bunu takiben, 23 Kasım’da Kremlin’den yapılan açıklamada, Rusya ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile Ermenistan Başbakanının katılacağı üçlü bir toplantının 26 Kasım’da Soçi’de düzenleneceği duyurulmuştur.

Açıklamada, toplantının Rusya Devlet Başkanının girişimi üzerine yapılacağı, toplantıda 9 Kasım 2020 ve 11 Ocak 2021 anlaşmalarının uygulamasının, bölgede istikrarın güçlendirilmesi ve barışçı bir yaşamın yerleşmesi için atılabilecek diğer adımların görüşülmesinin planlandığı belirtilmiştir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Ermenistan Başbakanı 26 Kasım’da Soçi’de Rusya Devlet Başkanı ile önce ikili görüşmüş, daha sonra yaklaşık üç saat süren bir üçlü görüşme yapılmıştır. Görüşmeden sonra yayınlanan üçlü bildiride, üç liderin “Ermenistan-Azerbaycan sınırında istikrar ve güvenlik düzeyini artırmak üzere adımlar atması ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki sınırın belirlenmesi için ikili bir komisyon oluşturulması yönünde çalışılması, Rusya Federasyonunun da tarafların talebi halinde nihai sınır tespitinde danışmanlık yardımında bulunabileceği” hususunda anlaşılıkları belirtilmiştir.

Bildiride tarafların “9 Kasım 2020 ve 11 Ocak 2021 yılındaki bildirimlerde yer alıp tamamlanmayan bütün görevleri, ki buna Güney Kafkaslardaki bütün

ekonomik ve ulaştırma yollarının işlemesi de dâhildir, en erken zamanda yerine getirmek üzere ortak gayretlerini artırmaları” hususunda anlaştıkları da kaydedilmiştir.

Üçlü Bildiride ayrıca “Bölgenin ekonomik potansiyelini harekete geçirebilmek için belirli projelerin biran önce başlatılmasını vurguladık. Azerbaycan Cumhuriyeti ile Ermenistan Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi, Azerbaycan ve Ermenistan halkları arasında güven havasının yaratılması ve bölgede iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması uğruna Rusya Federasyonu gerekli bütün yardımı yapmaya devam edecektir” ifadeleri yer almıştır.

Üç lider görüşmeden sonra basına da açıklamalarda bulunmuş, hepsi görüşmeyi olumlu olarak nitelendirmiştir.

Rusya Devlet Başkanı, “Bugün çok yapıcı olarak çalıştık. Mevcut durumun derin bir analizini yaptık. Birçok önemli konuda mutabık kaldık. Bunlardan ilki iki ülke sınırlarının belirlenmesi ve çizilmesi için bir mekanizma kurulmasıydı, bunu bu yılsonuna kadar tamamlamayı kararlaştırdık. Ümit ediyorum bu en kısa zamanda yapılacaktır. Bu mekanizmaların kurulmasına bir engel bulunmamaktadır. Ekonomik bağları ve özellikle ulaşım koridorlarının açılmasını ayrıntılı olarak görüştük. Bu hem demir hem karayollarını kapsamaktadır. Burada bu konu üzerinde uzun zamandır çalışan Başbakanlarımızda da teşekkür etmeliyiz” demiş, insani konularda da önemli gelişme kaydedildiğini belirtmiş ancak ayrıntıya girmemiş, görüşmede vardıkları mutabakat uyarınca üç ülkenin Başbakan yardımcılarının gelecek hafta Moskova’da buluşarak bazı sonuçları özetleyeceklerini ve 26 Kasım görüşmelerinde alınan kararları açıklayacaklarını söylemiştir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Soçi görüşmelerinin Güney Kafkaslardaki durumu n daha güvenli ve öngörülebilir hale getirmesini ümit ettiğini ifadeyle, “Bugün sınır tespiti ve çizilmesi ve ulaşım kanallarının açılması konularında çok ayrıntılı ve diyebilirim ki, açık yürekli görüşmeler yaptık. Planlarımızı iki tarafta endişe yaratan konuları açıkça konuştuk. En önemli olan, uzlaşmazlıkları, anlaşmazlıkları çözümlmek için aldığımız kararlar Güney Kafkasları daha güvenli ve öngörülebilir hale getirmeye katkıda bulunacaktır. Defalarca söylediğim gibi, biz Azerbaycan’da Ermenistan ile yıllardır süren karşıtlıkta sayfayı çevirip normal bir iletişimi başlatmak istiyoruz. Toplantımızın bizi daha çok bekletmeden iyi sonuçlara götüreceğini düşünüyorum” demiştir.

Ermenistan Başbakanı toplantıyı çok olumlu olarak nitelendirmiş, gündemdeki her konuyu görüştüklerini belirtmiş, “Bu sorunları gizlemek için yapılan bir

toplantı değildi. Bu toplantıda her şeyi açık açık görüştük. Belirtmek isterim ki, birçok hususta tutumumuzu açıkladık ve olumlu olan şudur ki, bazı konularda, toplantıdan önce algılanan, yanlış düşünmediğimiz ortaya çıkmıştır. Söylemek istediğim, bölgede ekonomik ve ulaşım yolları hakkında söylediğimiz, bu bağlantıların nasıl kurulacağı hakkında ortak bir düşünceye sahibiz. Bütünüyle ben de bugünkü görüşmeleri çok olumlu değerlendiriyorum. Ermenistan'ın ve halkından yetki almış olan hükümetinin ülkemiz ve bölgemiz için yeni bir dönem açmaya hazır olduğunu teyit ediyorum. Gayretlerimiz bu yöndedir ve bugünkü toplantı nu gündemin gerçekleştirilmesi için yararlıdır” demiş, sınır belirleme ve çizmeye başlama sürecinden önce bir mekanizma kurulmasını gerekli bulduklarını belirtmiş, görüşmelerde insani konuların da ele alındığını eklemiştir.

Rusya Devlet Başkanı 18 Kasım'da Moskova'da üst düzey diplomatlara yaptığı bir konuşmada, Ermenistan-Azerbaycan sorunu konusunda iyimser ve ümitli bir izlenim vermiştir. Ermenistan-Azerbaycan arasındaki anlaşmazlıkların çözümü, Güney Kafkaslarda ekonomik ilişkilerin kurulması ve ulaşım yollarının açılması konusunda Rus diplomasisinin devam eden gayretlerinden övgü ile bahsetmiştir.

Belirlenmemiş sınırdaki çıkan çatışmalardan iki gün sonra, 18 Kasım'da, Paşinyan bir beyanat vererek, Rusya Savunma Bakanlığının Ermenistan-Azerbaycan sınırının çizilmesi ve belirlenmesi için hazırlık aşaması sürecine ilişkin tekliflerinin kabule şayan olduğunu bildirmiştir. Tekliflerin içeriği hakkında bilgi verilmemiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü basını bilgilendirme toplantısında, son gelişmelerin bu sürecin önemini gösterdiğini söylemiş ve Rus tarafının yaptığı öneriler temelinde, bir komisyon çalışması ihtiyacına işaret etmiştir.

Başbakan Paşinyan'ın 16 Kasım sınır çatışmalarında bir düzineden fazla askerin hangi koşullarda esir düştüğünün araştırılmasını istemesi, sorumluluğun kendi taraflarında olduğu iması nedeniyle, kamuoyunda infial yaratmıştır. Mecliste bir soruyu yanıtlayan Paşinyan, “Her esir düşme olayını düzgün bulunan her askerin sorumlulukları vardır. Belki duygusal nedenlerle yanlışlar olmuştur, ancak her bir olay açıkça incelenmelidir” demiştir.

3. Ermenistan'ın Dış İlişkileri

İncelenen dönem içinde Ermenistan'ın dış politikası 44 gün savaşında uğradığı ağır yenilgiden sonra biraz kendine gelebilmek, bazı kayıplarını giderebilmek, mümkünse savaş öncesine en yakın koşullara dönebilmek üzere Batılı

destekçilerinden yönlendirme ve yardım sağlamak üzere 9 Kasım 2020 ve 11 Ocak 2021 üçlü anlaşmalarının uygulanmasını geciktirmek veya oyalamak üzerine odaklanmıştır. Tabiiyle bu arada Rusya'ya derin bağlılığını ve saygısını her vesileyle göstermeyi ihmal etmemek temel kuralı da unutulmamaktadır. İki komşusu, İran ve Gürcistan ile ilişkiler yoğunluk kazanmıştır. Hristiyan kimliğinin her zamanki gibi ön planda tutulması ve hatırlatılması özenle sürdürülmüştür. Türkiye ile ilişkileri gerginleşen ülkelere yanaşma ve ortak bir zemin oluşturma arayışına da hız verilmiştir.

Ermenistan Savunma Bakanı 25 Ağustos'ta Moskova'da Ordu-2021 askeri sanayi fuarına katılmış ve Rus şirketleriyle ordu ikmal mukaveleleri imzalamıştır. Bakan, Ermenistan'ın eski tip silah alımını durduracağını ve yeni, yüksek kalite silah alımına başlayacağını beyan etmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı bir mülakatında, Rusya'nın Ermenistan'ı silahlandırmaya son vermesini beklediğini söyleyince, Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü bir basın bilgilendirme toplantısında, "Bu Rusya'nın egemen hakkıdır. Rusya her zaman bölgede askeri güç dengesinin sağlanması ihtiyacını dikkate almaktadır. Rusya Güney Kafkaslarda sadece temel askeri ve siyasi müttefiki Ermenistan'a değil, Azerbaycan'a da silah tedarik etmektedir²⁴" demiştir.

Ermenistan'ın yeni Dışişleri Bakanı ilk dış ziyaretini Rusya'ya yapmış ve 31 Ağustos'ta Rus mevkidaşı ile görüşmüştür. Bu vesileyle, "Rusya askeri ve siyasi bir müttefik ve Ermenistan'ın başlıca ekonomik ortağıdır. Ermenistan'ın Rusya ile ilişkilerini 1997 tarihli Dostluk, İş birliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Antlaşması temelinde ilerletilmesi ne devam edilmesi hususunda Ermenistan'ın hazır olduğunu teyit etmek isterim²⁵" demiştir. Ayrıca, Rusya ile daha yakın ilişkilerin Azerbaycan ile altı haftalık savaştan sonra Ermenistan için çok daha önem kazandığını eklemiştir.

Avrupa Komisyonu Başkan yardımcısı ve AB Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi Ermenistan'ın yeni Dışişleri Bakanına, atanması münasebetiyle şu mesajı göndermiştir:

"Ermenistan Avrupa Birliğinin önemli bir ortağıdır. İlişkilerimiz 2018 yılından bu yana hayli yoğunlaşmıştır. Kapsamlı ve Geliştirilmiş Ortaklık Anlaşmamızın 1 Mart'ta yürürlüğe girmesi diğer önemli, olumlu bir köşe taşıdır. Bu anlaşmanın uygulanması ikili ilişkilerimizin merkezinde yer almaktadır. Biz demokrasinin güçlendirilmesi, hukukun

24 Sargis Harutyunyan, "Russian Official Says Armenia Signs Arms Supply Contracts In Moscow," *Azatutyun*, 25 Ağustos 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31428119.html>.

25 "Armenian FM Slams Azerbaijan On Moscow Trip," *Azatutyun*, 31 Ağustos 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31436929.html>.

üstünlüğü ve insan hakları, iş ve ticaret imkânları, çevre, daha iyi eğitim ve araştırma imkânları dâhil olmak üzere, ortak çıkarlarımızın bulunduğu alanlarda iş birliğine devam etmeye hazırız.”

“Sizin atanmanız Ermenistan için kritik bir döneme rastlamaktadır. Geçen yılki çatışmalardan sonra, AB Güney Kafkaslar Daimi Temsilcisi aracılığı da dâhil olmak üzere, kalıcı ve kapsamlı bir çözümün şekillenmesinde, örneğin mümkün olan yerde çatışma sonrası yaraları sarma ve güvenlik inşa tedbirlerini destekleme yoluyla AB’nin katkıda bulunmaya hazır olduğunu tekrar bildirmek isterim. Bu yönde AGİT Minsk grubu eş-başkanlarının gayretlerini desteklemeye devam ediyoruz. Ayrıca, sınırların belirlenmesi konusunda yardım sağlamaya da amadeyiz. Ülkelerimizin tümü hala COVID-19 pandemisiyle mücadele ederken, AB’nin Ermenistan’a bu kamu sağlığı krizi ve sonuçları ile başa çıkmasında destek taahhüdünün devam edeceğini vurgulamak isterim.²⁶”

Ermenistan’ın ve İran’ın yeni Dışişleri Bakanları 3 Eylül’de telefonla görüşmüştür. Ermenistan Dışişleri Bakanlığından yapılan açıklamaya göre, iki bakan ülkeleri arasında verimli iş birliği konusunu ayrıntılı biçimde ele almıştır. Ekonomik alanda iş birliğinin geliştirilmesi imkânları özellikle vurgulanmıştır. Bölge güvenliği ve cereyan eden Ermenistan-Azerbaycan sınır anlaşmazlıkları gündemde yer almıştır. İran Dışişleri Bakanlığı İran’ın ilişkileri derinleştirmeye hazır olduğunu belirtmiştir. Görüşmede yeni İran Cumhurbaşkanı’nın, göreve başlama törenine katılmak üzere 5 Ağustos’ta Tahran’a giden Başbakan Paşinyan ile görüşmesinde daha yakın İran-Ermenistan bağları için gayret sözü vermesi de not edilmiştir.

İran ile Azerbaycan arasında gerginliğin arttığı ve İran’ın Azerbaycan sınırında ilk kez askeri tatbikat yaptığı dönemde, 4 Ekim’de Paşinyan Dışişleri Bakanını Tahran’a göndermiştir. Daha iki hafta önce BM Genel Kurulu toplantıları marjında New York’ta görüşen iki bakan, son görüşmelerinden de memnun ayrılmıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanı İranlı meslektaşını 25 Kasım’da yeniden aramış ve Ermenistan Dışişleri Bakanlığına göre, “Azerbaycan’ın Ermenistan’a son saldırısı bölgede güvenlik ve istikrar sağlama gayretlerine ciddi bir tehdittir” demiştir. Ermeni bakan, İran’ın Ermenistan’ın toprak bütünlüğü ve sınırlarının dokunulmazlığı konusundaki tutumundan övgüyle bahsetmiştir. İki bakan, ticaret, ekonomi, altyapı ve enerji alanlarında bağlarını

26 “High Representative of the EU Josep Borrell sent a congratulatory message to Ararat Mirzoyan,” *Republic of Armenia Ministry of Foreign Affairs*, 28 Ağustos 2021, https://www.mfa.am/en/press-releases/2021/08/28/congratulatory_letter_Borrell/11044+&cd=4&hl=tr&ct=clnk&gl=tr.

genişletmek konusunda görüş alışverişinde bulunmuş, Basra körfezi-Karadeniz uluslararası ulaşım koridoru yaratılması konusundaki çok taraflı anlaşmanın uygulanması çalışmalarının önemine değinmiştir. Ermeni bakan burada rahatça “koridor”dan bahsederken Azerbaycan tarafının bu söylemi kullanmasının olay yaratması elbet dikkatlerden kaçmamaktadır.

Ermenistan Zapad-21 Rus-Belarus askeri tatbikatına katılmıştır. Ermenistan Savunma Bakanlığı bir hafta-sonu açıklamasında, Ermeni askerlerin tatbikata yer alacağını duyurmuştur. Açıklamada, Ermeni askerlerin Moskova'nın 360 km doğusunda Mulino eğitim alanına gidecekleri belirtilmiş, sayıları hakkında bilgi verilmemiştir.²⁷

Paşinyan 8 Eylül'de Gürcistan'ı ziyaret etmiştir. Gürcistan Başbakanı Ermenistan'da siyasi istikrarın önemini vurgulamıştır. Paşinyan Karabağ savaşından sonra ortaya çıkan yeni bölgesel imkânlarla dikkat çekmiştir. Ermenistan hükümet açıklaması ekonomik konuların gündemin ön sıralarında yer aldığını, İran limanlarını Ermenistan ve Gürcistan üzerinden Karadeniz'e bağlayacak ulaşım koridoru hakkındaki çok taraflı anlaşmanın da bu kapsamda ele alındığını belirtmiştir.

Gürcistan Başbakanı 9 Ekim'de karşı ziyarette bulunmuştur. İki Başbakan Ermenistan-Gürcistan iş birliği olanaklarını bu kez Erivan'da ele almıştır. Taraflar dostluk bağlarını daha da kuvvetlendirmeye hazır olduklarını teyit etmişler ve aktif diyalogu sürdürme hususunda mutabık kalmışlardır. Gürcistan Başbakanı Tiflis'e döndükten sonra, sosyal medya mesajında, Güney Kafkaslarda yeni bir barış girişimini görüştiklerini söylemiş, Gürcistan'ın bölgede sürdürülebilir barış ve kalkınma için daha çok imkân yaratmak üzere aktif aracılık üstlenmeye hazır olduğu kaydedilmiştir.²⁸

Slovakya Dışişleri ve Avrupa İşleri Bakanı 14 Eylül'de Ermenistan'ı ziyaret etmiştir. Slovak bakan Metsamor nükleer santralının modernleştirilmesi ne katılmak üzere halen görüşmekte olduklarını söylemiştir.²⁹

Çek Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı da 30 Eylül'de Ermenistan'ı ziyaret etmiş, Başbakan ve Cumhurbaşkanı ile de görüşmüştür. Ciddi bir içeriği bulunmayan

27 Elena Teslova, “Russia, China launch active part of Zapad/Interaction-2021 military exercises,” *Anadolu Ajansı*, 11 Ağustos 2021, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/russia-china-launch-active-part-of-zapad-interaction-2021-military-exercises/2331358>.

28 “Armenian PM Nikol Pashinyan Visits Georgia,” *Georgian Journal*, 9 Eylül 2021, <https://georgianjournal.ge/politics/37343-armenian-pm-nikol-pashinyan-visits-georgia.html>.

29 “Foreign Minister of Slovakia to pay official visit to Armenia,” *ArmenPress*, 13 Eylül 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1062951.html>.

bu ziyaretler, AB'nin ilgisinin devam ettiğini kanıtlamak amacıyla, AB eşgüdümünde düzenlendiği izlenimini vermektedir.

Başbakan Paşinyan, 16-17 Eylül'de Duşanbe'de yapılacak Ortak Güvenlik Örgütü zirvesine ve Şanghay İş birliği Örgütü ile düzenlenecek ortak toplantıya katılmak üzere 15 Eylül'de Tacikistan'a gitmiştir. Ortak Güvenlik Örgütünün dönemsel yıllık başkanlığı 16 Eylül'de Ermenistan'a geçmiştir. Örgütün gelecek zirvesinin 2022 yılı sonlarında Erivan'da düzenlenmesi planlanmaktadır. Bu vesileyle, aynı zamanda, anlaşmanın otuzuncu, örgütün de yirminci yıldönümü kutlanacaktır.

Ermenistan 17 Eylül'de Uluslararası Adalet Divanına başvurarak Azerbaycan aleyhinde dava açmıştır. Suçlama konusu, Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı ırkçı ayrımcılığı, Karabağ savaşında kitlesel öldürmeler ve diğer ağır insan hakları ihlalleri iddialarıdır. Azerbaycan da hemen akabinde benzer karşı bir dava açmıştır. Yargı süreci devam etmektedir.

Ermenistan Dışişleri Bakanı BM Genel Kuruluna katılmak üzere New York'a gitmiştir. Başbakan Paşinyan Genel Kurula video mesaj ile hitap etmiştir.

Paşinyan davet üzerine Litvanya'ya 3 Ekim'de resmi bir ziyarette bulunmuştur. Parlamento Başkanı ile görüşmüş, Cumhurbaşkanı tarafından da kabul edilmiştir. Cumhurbaşkanlığı basın bildirisinde, Cumhurbaşkanı'nın "Bölge ile AB arasında iş birliği yollarını tespit edecek olan önümüzdeki Doğu Ortaklığı Zirvesi Litvanya için önemlidir. Biz deneyimlerimizi paylaşmaya ve demokrasi yolunda sağlam adımlar atması için Ermenistan'a yardımcı olmak üzere uzmanlar göndermeye hazırız³⁰" dediği kaydedilmiştir. Ayrıca Litvanya'nın 30 yıl önce Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olduğu ve bu yılın da diplomatik ilişkilerin kuruluşunun 30. Yıldönümü olması itibarıyla her iki ülke için özel olduğu ifade edilmiştir.

Katolikos Karekin II Hristiyan dini liderlerin uluslararası bir toplantısı için Roma'ya gitmiş ve 11 Ekim'de Vatikan'da Papa ile görüşmüştür. Papaya Ermenistan halkına ve Ermenistan'a savaş sırasındaki desteği için teşekkür etmiştir. İstanbul Ermeni Patriği Sahak Maşalyan da Katolikos'a refakat etmiş ve Papa ile görüşmüştür. Katolikos ve beraberindeki heyet Vatikan'ın Devlet Sekreteriyle de bir toplantı yapmıştır.

30 "The President to the Prime Minister of Armenia: we look forward to more active steps in the implementation of democratic reforms," *President Of The Republic Of Lithuania*, 4 Ekim 2021, <https://www.lrp.lt/en/the-president-to-the-prime-minister-of-armenia-we-look-forward-to-more-active-steps-in-the-implementation-of-democratic-reforms/36738>.

Ermenistan Cumhurbaşkanı 5 Ekim tarihinde İtalya’da resmi ziyaretine başlamıştır.³¹ Bu Ermenistan Cumhuriyeti tarihinde bir ilk olmuştur. İtalya Cumhurbaşkanı, Başbakanı, Senato Başkanı ve Meclis Başkanı ile görüşmüştür. Roma’da Levonian Kolejinde Ermeni toplumu temsilcileri ile bir araya gelmiştir. Uzayan ikametinde, Spienza Üniversitesinde Ermenice kürsüsünün açılışına katılmış, Bologna Üniversitesinde bir konferans vermiştir.

Ermenistan Cumhurbaşkanı 11 Ekim’de Papa ile görüşmüştür. Vatikan’ın basın sitesinde ziyarete ilişkin aşağıdaki bilgi verilmiştir:

“Bu sabah, Vatikan’da Apostolik Sarayda, Papa Hazretleri Francis, Ermenistan Cumhurbaşkanı Ekselans Bay Armen Sarkissian’ı kabul ederek görüşmüştür. Daha sonra, Devletlerle İlişkiler Sekreteri Başpiskopos Paul Richard Gallagher’in refakatinde Eminansları Kardinal Devlet Sekreteri Pietro Prolin ile görüşme takip etmiştir. Samimi görüşmelerde, Kutsal Papalık ile kadim Hristiyan geleneklerin ülkesi Ermenistan arasında ikili ilişkilerin gelişmesi ve güçlenmesinden duyulan memnuniyet ifade edilmiştir.”

15 Ekim’de Rusya Ortodoks Kilisesinin Kutsal Meclisi Ermenistan Cumhuriyeti topraklarında, ikamet yeri Erivan olacak, Rus Ortodoks Kilisesinin bir din merkezi açma kararını ilan etmiştir. Rusya Ortodoks Kilisesinin, Ermenistan’da daha önce emsali bulunmayan bir din birimi açma kararı Katolikos Karekin II tarafından onaylanmıştır.

27 Ekim’de Vatikan Erivan’da ilk kez diplomatik temsilcilik açmıştır. Dışişleri Bakanı, Papalık Temsilciliğini diplomatların ve yüksek dereceli din adamlarının katıldığı bir törenle açmıştır. Bilindiği gibi, Katolik kilisesi ile Ermeni Grigoryen Apostolik kilisesi aralarındaki bin yılı aşkın teolojik görüş ayrılıklarında, 1996 yılında yayınladıkları ortak bildiriyle bir uzlaşmaya varmış ve Papa John Paul II 2001 yılında Ermenistan’ı ziyaret eden ilk Papa olmuştur. Papa Francis 2016 yılında Ermenistan’ı ziyaret eden ikinci Papa olmuş ve Ermenistan’ı, Hristiyanlığı kimliklerinin temel unsuru yaptıkları için kutsamıştır.

28 Ekim’de Başbakan Paşinyan Vatikan Devlet Sekreteri Genel İşler Vekilini kabul etmiş ve taraflar Erivan’da Vatikan’ın bir temsilciliğinin açılmasından duydukları memnuniyeti ifade etmişlerdir. Vatikan Devlet Sekreteri Genel İşler

31 “Holy See Press Office Communiqué: Audience with the President of the Republic of Armenia, 11.10.2021,” *Summary of Bulletin*, 11 Ekim 2021, <https://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2021/10/11/211011d.html>.

Vekili Cumhurbaşkanı tarafından da kabul edilmiş, bu münasebetle, Papa'nın talimatları uyarınca, Genel İşler Vekili Cumhurbaşkanı'na, Vatikan ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine katkısı ve Ermenistan'ın ilk Vatikan Büyükelçiliğini yapmış olması nedeniyle, Vatikan'ın en yüksek nişanı olan Pius IX Papa Büyük Kolye nişanını takdim etmiştir. Cumhurbaşkanı'nın gerek Ermenistan'da gerek bölgede bu yüksek nişanı alan ilk kişi olduğu ifade edilmiştir.

29 Ekim'de Paşinyan Katolik Ermenilerin yeni seçilen Lübnan'daki Patriğini kabul etmiştir. Bu Katolik kilisesi ile uzlaşmanın yeni bir adımını oluşturmuştur. Paşinyan bu vesileyle şunları söylemiştir³²:

“Ermeni Katolik Kilisesinin halkımızın kimliğini korunmasına ve gelişmesindeki faaliyetini takdirle karşılıyoruz. Ermeni Katolik Kilisesi temsilcilerinin Mihitarist cemaatine ve Zmmar cemaatine yaptıkları yadsınamaz katkılar geniş çevrelerce bilinmektedir.”

Hindistan Dışişleri Bakanı 12-13 Ekim'de Ermenistan'a resmi bir ziyarette bulunmuştur. Bu bir Hindistan Dışişleri Bakanının Ermenistan'ı ilk ziyareti olmuştur.³³ Ermenistan Dışişleri Bakanı Hindistan'ın Pakistan ile uzun zamandır süregelen ihtilafında Ermenistan'ın desteğini teyit etmiştir. Kısa bir süre önce Tacikistan'da Ortak Savunma Örgütü ile Şanghay İş birliği Örgütü'nün ortak toplantısı marjında da görüşen iki bakan, Ermenistan-Hindistan arasında, İran'ın Çabahar limanından geçen bir ulaşım bağlantısı kurulmasının önemini vurgulamıştır.

Dış ziyaretlere ve temaslara meraklı ve ön plana çıkma gayreti içinde olan Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkissian 26 Ekim'de, Riyad'da düzenlenen 5. Gelecek Yatırım Girişim Forumuna katılmak üzere Suudi Arabistan'a gitmiş, resmi hüsnükabul görmüş, fuarda veliaht Prens'le ikili bir fotoğraf imkânı bulmuştur.³⁴ Ermenistan basını ziyareti tarihi olarak nitelendirmiştir. Aralarında diplomatik ilişki bulunmayan bir ülkeye Ermenistan'dan ilk defa bir Devlet Başkanı ziyareti vaki olmuştur. Sarkissian dönüş yolunda Birleşik Arap Emirlikleri'ne de 27 Ekim'de kısa bir ziyarette bulunmuştur. Basında ayrıca Bahreyn'e de uğradığı bildirilmiştir. 2 Kasım'da da İklim Değişikliği

32 “PM Pashinyan meets with the newly elected leader of the Armenian Catholic Church,” *President of the Republic of Armenia*, 29 Ekim 2021, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2021/10/29/Nikol-Pashinyan-meeting/+&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>

33 Lilith Hayrapetyan, “India's Turn Toward Armenia,” *The Diplomat*, 20 Ekim 2021, <https://thediplomat.com/2021/10/indias-turn-toward-armenia/>.

34 “President Armen Sarkissian participates in Riyadh investment forum with Crown Prince Mohammed bin Salman,” *ArmenPress*, 27 Ekim 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1066567.html>.

Konferansına katılmak üzere İskoçya'ya gitmiş Dünya Liderleri Toplantısında bir konuşma yapmıştır. Bu vesileyle birçok liderle fotoğraf çekirme fırsatını bulmuştur.

Başbakan Paşinyan Rusya Devlet Başkanı ile görüşmek üzere 13 Ekim'de Moskova'ya gitmiştir. Bu iki liderin yıl içindeki dördüncü buluşması olmuştur. Ermenistan hükümetinin açıklamasında, iki liderin cereyan eden olayları görüştikleri bildirilmiştir.

Avrupa Konseyi Parlamenterler Asamblesi eş-raportörleri, Ermenistan'ın sorumluluklarını ve taahhütlerini denetlemek üzere 3-5 Kasım'da Ermenistan'ı ziyaret etmiştir.

NATO Genel Sekreterinin Kafkaslar ve Orta Asya Özel Temsilcisi 17 Ekim'de Ermenistan'ı ziyaret etmiş, Savunma Bakanı, Başbakan ve Cumhurbaşkanı ile görüşmüştür. Özel Temsilci çeşitli alanlardaki NATO-Ermenistan diyalogunu nasıl sürdürebilecekleri ve siyasi diyalogu nasıl geliştirebilecekleri konusunda muhataplarıyla görüş alışverişinde bulunmuştur.³⁵

ABD Dışişleri Bakanlığı Güney Avrupa ve Kafkaslardan sorumlu Bakan Yardımcısı Vekili üç Güney Kafkas ülkesine yaptığı ziyaret çerçevesinde 3 Kasım'da Ermenistan'ı ziyaret etmiştir. Kendisine Minsk grubunun ABD eş-başkanı ile ABD Uluslararası Kalkınma Ajansından bir yetkili refakat etmiştir. Bakan yardımcısı vekili, üç bölge ülkesindeki ABD Büyükelçilerinin o tarihte Erivan'da düzenlenen yıllık toplantısına da katılmıştır. Başbakan Paşinyan ile görüşmelerine ilişkin olarak yayınlanan bir hükümet açıklamasında, Paşinyan'ın ABD yetkilileriyle Güney Kafkaslarda cereyan eden gelişmeler, Karabağ'da çözüm ve Minsk grubunun barış gayretleri konularını ele aldığı belirtilmiştir.³⁶

Dışişleri Bakanı Mirzoyan UNESCO Genel Kurulu toplantıları münasebetiyle Fransa'ya 10-12 Kasım'da bir çalışma ziyareti yapmıştır.³⁷

Başbakan Paşinyan 18 Kasım'da Avrasya Ekonomik Birliği Hükümetler arası Konseyi toplantısı için Erivan'a gelen Rusya, Belarus, Kazakistan ve Kırgızistan Başbakanlarına ev sahipliği yapmıştır. Açılış konuşmasında

35 "New NATO Secretary General's Special Representative for the Caucasus and Central Asia pays his first visit to the South Caucasus," *NATO*, 21 Ekim 2021, https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_188208.htm.

36 "Senior U.S. Official Visits Armenia," *Azatoryun*, 3 Kasım 2021, <https://www.azatoryun.am/a/31544499.html>.

37 "Armenian FM to visit Paris, France," *ArmenPress*, 9 Kasım 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1067712.html>.

Paşinyan, Avrasya Ekonomik İş birliği çerçevesinde iş birliğinin hükümetinin önceliklerinden birisi olduğunu vurgulamıştır.³⁸

Fransa Senatosu Başkanı 23 Kasım'da Ermenistan Meclisi başkanını ve beraberindeki heyeti ağırlamıştır. Taraflar toplantılarının, Fransa Parlamentosunun her iki kanadında da neredeyse oy birliğiyle kabul edilen, "Dağlık Karabağ Cumhuriyetinin" tanınmasına ilişkin kararın bir yıl sonrasına ve Fransa'nın "Ermeni soykırımını" tanıyan kanunu çıkartmasının 20 yıl sonrasına denk geldiğini kaydetmiştir. Toplantı sonunda taraflar bir iş birliği anlaşması imzalamıştır.

4. Türkiye ile İlişkiler

Ermenistan incelediğimiz dönem içinde de, Türkiye ile ilişkilerindeki ezeli ikilemi, bir yandan üçlü anlaşmalarla taahhüt ettiği iletişim ve ulaşım yollarının açılması ve komşularıyla, herkesin yararına olacak şekilde işbirliğinin başlatılması, diğer taraftan, derinlere işlemiş Türk ve Türkiye fobisinin üstesinden gelmeyi bağdaştırabilme arayışı devam etmiştir. Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı tutumunda tavize yanaşmaz katı tutumundaki ısrarının bir nedeni de kuşkusuz, kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden üçüncü taraflardan gördüğü teşvik ve destek olmaktadır. Dolayısıyla Ermenistan ile ilişkileri konusunda Türkiye üçüncü taraflarla da muhatap olmak durumunda kalmaktadır.

Küresel bir güç olan, Minsk grubunun da eş-başkanlığını yapan ABD, kendine göre sebepleri ne olursa olsun, taraflı bir tutum takınarak Ermenistan'ın yanında yer almış ve Minsk grubu eş başkanlarının yapamadığı veya gönülsüz hareket ettikleri, Azerbaycan'ın uluslararası tanınmış topraklarını nihayet işgalden kurtarabilmesi için Azerbaycan'a meşru desteği nedeniyle Türkiye'yi ağır şekilde suçlamıştır. ABD Dışişleri Bakanı Siyasi İşler Müsteşarı, Senato Dış İlişkiler Komitesinin Türkiye toplantısında 23 Temmuz'daki ifadesinde, Dağlık Karabağ çatışmalarında Türkiye dâhil üçüncü tarafların rolünün bölgesel gerginliği yükselttiğini söylemiş, Washington'un Ankara'ya istikrarı tehdit eden bölgesel çatışmalara katılmaması hususunda baskı yaptığını açıklamıştır. Müsteşar yardımcısı iki devletin, özellikle Dağlık Karabağ konusunda farklı düşündüklerini de belirtmiştir.

38 "Nikol Pashinyan holds meeting with Prime Minister of Kyrgyzstan," *Official Website of the Prime Minister of Armenia*, 18 Kasım 2021, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2021/11/18/Nikol-Pashinyan-Prime-Minister-of-Kyrgyzstan/+&cd=9&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>

ABD merkezli radikal, militan bir örgüt olan Ermeni Devrimci Federasyonu-Daşnaksutyun (ARF) Batı ABD Merkez Komitesi 2 Ağustos'ta yayınladığı bildiriye, müştereken milli emelleri geliştirmek, Ermenistan'ın ve "Dağlık Karabağ Cumhuriyetinin" güçlendirilmesine yardımcı olmak ve bütün Ermenilerin Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı ortak mücadelesinde birleşmek çağrısında bulunmuştur.

1982 yılında Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosunu katleden ve ömür boyu hapse mahkûm olan Ermeni terörist, Ermeni asıllı Amerikalıların yıllar süren girişim ve çabaları sonucu 28 Ekim'de affedilmiş ve Ermenistan'a gitmesi sağlanmıştır. 29 Ekim'de Ermenistan'a giden terörist bir kahraman olarak karşılanmıştır. Teröristin Ermeni basınında yayınlanan ve Ermeni halkına hitap eden mesajında, aldığı destek ve cesaret için şükranlarını ifade etmiştir. Ermeni basınında yer alan haberlerde, teröristin okullara davet edilerek konuşma yaptığı, görüş ve inançlarını paylaştığı kaydedilmiştir. Konuya ilişkin olarak Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığınca yapılan açıklama aşağıdadır:

“Evvvelce hakkında şartlı tahliye kararı alınmış bulunan Los Angeles Başkonsolosumuz şehit Kemal Arıkan'ın katili Ermeni terörist Hampig Sasunyan'ın üçüncü bir ülkeye sınır dışı edildiği öğrenilmiştir.

Adıgeçen teröriste ilişkin kararı terörizme taviz veren vahim bir hata olarak gördüğümüzü ve kınadığımızı bir kez daha vurguluyoruz.

Bu tür kararların terörizmle mücadeleye değil, terörizmin siyasi hedefler için başvurulabilecek kullanışlı bir araç olarak yüceltilmesine çalışan çevrelerin gündemine hizmet edeceği aşikârdır.

Bu vesileyle, bir kez daha şehit diplomatımız Kemal Arıkan'ı ve Ermeni terör örgütlerinin saldırılarında hayatlarını kaybeden tüm şehitlerimizi saygı ve rahmetle anıyoruz.³⁹”

Türkiye Cumhurbaşkanı 29 Ağustos'ta basın mensuplarına yeni ufuklar açan aşağıdaki beyanlarda bulunmuştur:

“Bölgemizde yeni ve yapıcı bir yaklaşıma ihtiyaç vardır. Görüşler ve beklentiler farklı olsa bile, bir diğerinin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı dâhil olmak üzere, güvene dayalı iyi komşuluk

39 “SC-44, 30 Ekim 2021, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Büyükelçi Tanju Bilgiç'in Los Angeles Başkonsolosumuz Şehit Kemal Arıkan'ın Katili Terörist Hampig Sasunyan'ın Serbest Birakılması Hakkındaki Soruya Cevabı,” *Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*, 30 Ekim 2021, https://www.mfa.gov.tr/sc_44_-los-angeles-baskonsolosumuz-sehit-kemal-arikan-in-katili-terorist-hampig-sasunyan-in-serbest-birakilmasi-hk-sc-tr.mfa.

ilişkileri için samimi gayret gösterilmesi sorumlu bir davranış olacaktır (...) Ermenistan hükümeti böyle bir gelişmeye hazırız derse, ilişkilerimizi kademeli olarak normalleştirmeye çalışabiliriz.⁴⁰

Cumhurbaşkanı ayrıca altı ülkeden oluşan bölgesel iş birliği platformu çağrısını da yinelemiştir. Zaman içinde 3+3 olarak tanımlanan bu oluşumda yer alması öngörülen ülkeler Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, İran, Rusya ve Türkiye'dir.⁴¹

Altı ülkeli Bölgesel İş birliği platformu önerisi Rusya ve İran tarafından da uygun bulunmuştur. Gürcistan Dışişleri Bakanı 8 Ekim'de bir TV kanalında ki mülakatında, "Rusya ile iş birliği yapmak çok zor olacak ise de, Gürcistan bölgedeki yerini kaybetmemek için en azından bir şekilde 3+3 platformunda yer almalıdır. Tabiatıyla egemenlik ve toprak bütünlüğü ülkemiz için kırmızıçizgidir" demiştir. Gürcistan Dışişleri Bakanlığı ertesi gün bir açıklama yaparak, Bakanın yanlış anlaşıldığını, aslında Gürcistan'ın böyle bir yapıda yer almayacağını belirtmiştir. Ermenistan Başbakanı 7 Kasım'da bir TV mülakatında, "Ermenistan, diğer herhangi bölgesel bir projeye olduğu gibi, 3+3 oluşumuna da ilgi duymaktadır yeter ki, başka mevcut oluşumların ele aldığı konularla bir tekrar olmasın. Yoksa, örneğin, Minsk grubunda veya ulaşımın açılması için kurulan çalışma grubunda ele alınan konular bu platformun da gündeminde yer alırsa bunları görüşmek anlamsız olur"⁴² demiştir. Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı 26 Kasım'da TASS basın ajansına verdiği bir demeçte, Rusya'nın 3+3 kapsamında bir toplantının çok geç olmayacak bir gelecekte toplanmasını ümit ettiğini söylemiştir. Konu ele alınırken bütün tarafların rızasının alınmasının gerekli olduğunu ifade eden Bakan yardımcısı, bir anlaşmaya varıldığında toplantının nerede yapılacağını açıklayacaklarını belirtmiştir. Ayrıca, Gürcistan'ın katılmaması halinde yerinin boş tutulacağını ve hazır olduğunda tam katılımcı olacağını eklemiştir.

Ermenistan Başbakanı Türkiye'den gelen "olumlu sinyalleri" kısa zamanda değerlendirmiştir. 27 Ağustos'ta Kabine toplantısında, "Bölgesel barış kapsamında Ankara'dan bazı olumlu sinyaller gelmektedir. Bu yaklaşımları değerlendireceğiz ve olumlu sinyallere olumlu sinyallerle cevap vereceğiz" demiştir.

40 "Erdoğan'dan seçim barajı açıklaması: Şu anda belirgin hale gelen yüzde 7," *Independent Turkey*, 29 Ağustos 2021, <https://www.indytrk.com/node/404956/erdo%C4%9Fan%E2%80%99dan-se%C3%A7im-baraj%C4%B1-a%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1-%C5%9Fu-anda-belirgin-hale-gelen-y%C3%BCzde-7>.

41 "Not with Russia" - Georgian Foreign Ministry against Turkey's idea of creating 3+3 regional format," *Jam News*, 9 Ekim 2021, <https://jam-news.net/not-with-russia-georgian-foreign-ministry-against-turkeys-idea-of-%E2%80%8B%E2%80%8Bcreating-a-33-regional-format/>.

42 "Armenian PM highly assesses activities of Russian peacekeepers in Karabakh," *TASS*, 7 Kasım 2021, <https://tass.com/world/1358437>.

Paşinyan'ın bu yaklaşımı ve açılımı dönem içinde Ermenistan'da derin ayrılıklara neden olmuştur. Bu ortamda en rağbet gören ve sık kullanılan söylem, klişe haline gelmiş olan, "Ermenistan Türkiye ile ilişkilerini normalleştirmek istemektedir ancak Ankara'nın hiçbir önkoşulunu kabul etmeyecektir" söylemi olmuştur. Ermenistan Meclisi Dış İlişkiler Komitesi Başkanı 31 Ağustos'ta, Türk-Ermeni ilişkileri Dağlık Karabağ çatışmasına veya 1915 "Ermeni soykırımı" konularına koşullanmamalıdır beyanatında bulunmuştur. İlâveten, Türkiye Cumhurbaşkanı'nun ifadelerinin önkoşul anımsatan noktalar içerdiğini, bunun da normalleşme sürecinin başlatılmasına yardımcı olmadığını ileri sürmüştür.

Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 2 Eylül'de, Moskova'nın Erivan ile Ankara arasında yakın zamanda teati edilen olumlu sinyalleri not ettiğini söylemiştir. Sözcü bu çerçevede Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesine yönelik 2009 yılı protokollerine Rusya'nın desteğini hatırlatmış ve "Şimdi de karşılıklı saygı ve birbirlerinin çıkarlarını gözetme temelinde iki komşu ülkenin yaklaşmasına yardımcı olmaya hazırız" demiştir. Rusya Dışişleri Bakanı da 3 Eylül'de konuya ilişkin beyanlarda bulunmuş, 2009 Zürih protokolleri hakkında bazı ayrıntıları ve anılarını anlatmış, kişisel katkı ve gayretlerinden bahsetmiş, Karabağ savaşından sonra durumun tamamen değiştiğini, tarafların artık uzlaşma sürecine başlayabileceğini, Ermenistan'ın ve Türkiye'nin ilişkileri normalleştirme gayretlerine yeniden başlamalarının mantığı olduğunu ifade etmiştir. Rus Bakan Moskova'nın bu gayretlere en aktif biçimde yardımcı olmaya hazır bulunduğunu vurgulamıştır.

Ermenistan 7 Eylül'de Türkiye'yi ve Azerbaycan'ı Ermenistan'a yakın bir bölgede ortak askeri manevralar yapmaları nedeniyle eleştirmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü "Ermenistan sınırları yakınında, Karabağ cumhuriyetinde ve Laçın koridorunda Türk-Azerbaycan askeri manevraları yapılmasını gerilimi azaltma adımlarına zarar veren ve bölgede kalıcı barış, güvenlik ve istikrar sağlama çabalarını baltalayan bir hareket olarak görüyoruz" demiştir.⁴³

Başbakan Paşinyan Türkiye Cumhurbaşkanı'nun Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesine ilişkin son yaptığı beyanları cesaret verici olarak nitelendirmiş ve 8 Eylül'de kabine toplantısında şunları söylemiştir: "Türkiye Cumhurbaşkanı'nun kamu önünde Ermenistan-Türkiye ilişkilerine değinmiş olmasını dikkate almalıyım. Biz bu beyanlarda Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin normalleşmesi için konuşma ve Türk-Ermeni demiryollarının ve yolların

43 Marianna Mkrtychyan, "Armenian Foreign Ministry on holding Azerbaijani-Turkish military exercises in Kashatagh region," *Arminfo*, 7 Eylül 2021, https://arminfo.info/full_news.php?id=64907&lang=3.

açılması için bir fırsat görüyoruz ve bizde böyle bir konuşmaya hazırlıklıyız. Memnuniyetle işaret etmek isterim ki, Rusya Federasyonu da bu sürece aktif yardımda bulunmak yönünde hazır olduğunu açık şekilde ifade etmiştir. Avrupa Birliği, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri de bu sürece ilgi duymaktadır⁴⁴”.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı 13 Eylül’de yaptığı bir yazılı bildiriye, “Hâlihazırda ilişkilerin normalleştirilmesi amacıyla ülkelerimiz arasında müzakere yapılmamaktadır. Ermeni ve Türk diplomatlar arasındaki temaslar şu anda uluslararası gündemdeki çeşitli konular hakkında çok taraflı görüşmelere katılma ile sınırlıdır⁴⁵” ifadelerine yer verilmesine ihtiyaç duyulmuştur.

Türkiye Cumhurbaşkanı 19 Eylül’de basın mensuplarıyla yaptığı bir söyleşide, kısa bir süre önce Ermenistan’a giden Gürcistan Başbakanının kendisine, Ermenistan Başbakanının bir görüşme önerisini ilettiğini söylemiştir. Cumhurbaşkanı, Türkiye’nin Ermenistan ile görüşmeye hazır olduğu ancak bunun için Ermenistan’ın samimi olması ve bazı olumlu adımlar atması gerektiği, bu kapsamda, Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerindeki sıkıntıların Zangezur koridorunun açılması ile giderileceğini ümit ettiği Ermeni basın haberlerine yansımıştır.

Paşinyan’ın bu beyana cevabı 20 Eylül’de Başbakanlık sözcüsünün Ermenistan televizyonunda yaptığı konuşmada yer almıştır. Sözcünün ifadeleri aşağıdadır: “Başbakan Paşinyan bütün uluslararası görüşmelerinde muhataplarına, hükümet programında yer alan, Ermenistan ve bölge için barışçı bir kalkınma döneminin açılması vizyonundan bahseder ve Ermenistan hükümetinin bu yönde gayret göstermeye hazır olduğunu belirtir. Başbakan Türkiye ile görüşmelerin başlamasına ilişkin görüşünü kısa bir süre önce Mecliste soru cevap oturumunda yanıtlamıştır. Orada belirttiği gibi, Başbakan üst düzey temaslardan önce çalışma görüşmeleri yapılmalıdır. Başbakan bu görüşünü uluslararası muhataplarıyla da böyle paylaşmaktadır. Ermeni ve Türk yetkililer arasında şu ana kadar bir temas olmamıştır, ancak Ermenistan hükümeti bu temaslara hazırdır. Etkili bir çalışma yapılabildiği takdirde, Ermenistan üst düzey görüşme için de hazır olacaktır⁴⁶”.

44 “Pashinian Encouraged By Erdogan’s Statements,” *Azattyun*, 8 Eylül 2021, <https://www.azattyun.am/a/31450016.html>.

45 Jeyhun Aliyev, “Azerbaijan warns Russia over illegal entry of foreign vehicles into its territories,” *Anadolu Ajansı*, 13 Eylül 2021, <https://www.aa.com.tr/en/world/azerbaijan-warns-russia-over-illegal-entry-of-foreign-vehicles-into-its-territories/2362966>.

46 “Erdogan: Georgian Prime Minister told me Pashinyan asked for dialogue,” *OC Media*, 20 Eylül 2021, <https://oc-media.org/erdogan-georgian-prime-minister-told-me-pashinyan-asked-for-dialogue/>.

Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri 24 Eylül'de Ermenistan'ın ön koşulsuz olarak bir Türk-Ermeni diyalogu başlatmaya ve kademeli bir normalleşme sürecinde bütün dikenli konuları görüşmeye hazır olduğunu duyurmuştur. Paşinyan'ın Türkiye Cumhurbaşkanı ile görüşme önerisini açıkça reddetmemiş, yüksek ve en yüksek düzeyde diyalogun ilişkilerin normalleştirilmesi yollarından biri olduğunu ifade etmiştir.

Ermenistan basını 26 Ekim'de Türkiye Cumhurbaşkanı'nın Fuzuli uluslararası hava alanının açılış töreninden sonra Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile yaptığı ortak basın konferansında söylediği, Erivan Azerbaycan ile ilişkilerinde samimi olursa, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin önünde engel kalmaz ifadesini manşete taşımıştır.

Türkiye karşıtı söylemleri bilinen Ermenistan Cumhurbaşkanı, 28 Ekim'de bir Rus basın ajansına aşağıdaki mülakatı vermiştir:

“Güney Kafkaslardaki savaş Türkiye ile ilgili tek sorun değildir. Bu bölgesel ve küresel siyasetin bir bölümüdür. Türkiye'nin neden Libya'ya girdiğini, Irak'ta neden bu kadar faal olduğunu, neden Lübnan ve Suriye'de bulunduğunu, neden Kıbrıs ve Yunanistan'la Doğu Akdeniz'de çatıştığını, neden AB sınırında yüzbinlerce mülteci tuttuğunu hatırlayalım. Bir bakıma Avrupa Türkiye'nin elinde rehinedir zira eğer bu yüzbinlerce mülteci Avrupa'ya girerse istikrardan bahsetmek zorlaşacaktır. Geçen yılki Artsakh [Karabağ] savaşı Türkiye'nin bölgedeki etkisini artırma politikasının devamıdır. İstesek de istemesek de Türkiye Güney Kafkasya'da daha nüfuzlu hale gelmiştir. Ekonomik anlamda Gürcistan'da oldukça nüfuzdur. Bugün, Türkiye Azerbaycan'da büyük ölçüde mevcuttur. Türk silahlı kuvvetlerinin savaş sonrası Azerbaycan silahlı kuvvetleri üzerindeki etkisi açıktır. Azerbaycan'ın egemenliği, ekonomisi ve Bakü'den Tiflis'e ve Ceyhan'a uzanan petrol boru hatları dâhil olmak üzere lojistik, ulaşım yolları üzerinde müthiş bir nüfuzu vardır. Türkiye siyaseten ve askeri olarak daha etkili hale gelmiştir. Öte yandan, Türk ekonomisi dünyadaki en iyi ekonomilerden biri değildir. Bildiğiniz gibi, pek çok yatırım şirketi Türkiye'den ayrılmıştır. Ekonomik darboğaz yüksek faaliyeti telafi etmektedir.⁴⁷”

Savlar ve Gerçekler adlı bir Rus dergisine verdiği bir başka mülakatta Ermenistan Cumhurbaşkanı şunları söylemiştir:

47 Siranush Ghazanchyan, “Artsakh War was the continuation of Turkey's policy, Armenian President says,” Public Radio of Armenia, 28 Ekim 2021, <https://en.armradio.am/2021/10/28/artsakh-was-was-the-continuation-of-turkeys-policy-armenian-president-says/>.

“Zor olmakla birlikte arzulanen, sorunları Azerbaycan’la çözmektir. Türkiye’yle iyi ilişkilere sahip olmak kötü olmaz ama daha zordur. Birkaç yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda ve ardından Rus İmparatorluğunda yaşadık. Sonuçta, Rus İmparatorluğunda varlığını sürdüren Ermenistan Cumhuriyeti bugün bağımsız Ermenistan olmuştur. Peki, Osmanlı İmparatorluğundaki Batı Ermenistan nerededir? Orada yaşayan Ermeniler nerededir? Bugün Rusya’da Ermenistan’daki kadar Ermeni vardır. Türkiye’de bu nüfus daha fazlaydı.”

Fransız gazetesi *Le Figaro*’da 20 Kasım’da mülakatı yayınlanan Ermenistan Dışişleri Bakanının Ermenistan’ın Türkiye ile ilişkilerini normalleştirmeye hazır olup olmadığı sorusuna verdiği yanıt şöyledir;

“Türkiye’nin ‘Artsakh’a (Dağlık Karabağ Cumhuriyeti) karşı savaşta hem Azerbaycan’a sağladığı siyasi destek, hem silah tedariki ve binlerce yabancı paralı asker göndermek suretiyle verdiği büyük desteğe rağmen, ilişkilerimizi ön koşullar olmadan normalleştirmeye hazır olduğumuzu her zaman ifade ettik. Ankara’dan diyaloga yeniden başlamak yönünde olumlu işaretler aldık, ancak durum hala karışık. Ankara yeni koşullar ileri sürdü. Bunların arasında Azerbaycan ile Nahcivan’ı bağlayan ‘koridor’ bulunuyor. Bu hiçbir şekilde görüşme konusu olamaz. Ülkeler transite izin verirken topraklarında egemenliklerini korumalıdır. Bölgedeki bütün iletişim kanalları açılmalıdır.”⁴⁸

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 22 Kasım’da uluslararası bir basın ajansına şu ifadelerde bulunmuştur:

“Rusya dâhil, birkaç uluslararası ortak Türk-Ermeni uzlaşma sürecini başlatmaya hazır olduklarını belirtmiştir. Biz de Rusya’yı, Ermeni-Türk uzlaşma sürecine önkoşulsuz olarak başlamaya hazır olduğumuz konusunda bilgilendirdik. Eğer ve ne zaman böyle bir süreç başlarsa, doğal olarak nu konuda bilgi vereceğiz. Aynı zamanda şunu belirtmek isteriz ki, hali hazırda Türkiye ile bir müzakere süreci bulunmamaktadır.”⁴⁹

Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü 25 Kasım’da, Rusya’nın Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkileri onarma gayretlerini ilerletmeye hazır olduğunu söylemiş ve Türkiye ile ilişkilerin düzeltilmesi için Ermenistan’ın Rusya’dan

48 “Turkey’s condition for normalizing relations with Armenia cannot be even discussed – FM Mirzoyan,” *ArmenPress*, 20 Kasım 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1068744.html>.

49 “Armenia Asks Russia To Mediate In Normalization With Turkey,” *Azatutyun*, 22 Kasım 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31573666.html>.

aracılık etmesini istediğini teyit etmiştir. Sözcü açıkça, “Ermenistan’ın Erivan ile Ankara arasındaki ilişkileri desteklemek üzere arabuluculuk yapmamız için bize başvurduğunu teyit edebilirim” demiştir. Ermenistan’ın Rusya’ya normalleşmeye ön koşul olmadan hazır olduğunu bildirdiği hatırlatılarak, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsüne, Rusya’nın Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin normalleştirilmesi konusunu Türkiye ile de görüşüp görüşülmediği sorulmuştur. Sözcünün yanıtı aşağıdadır:

“Bildiğiniz gibi Rusya bu konuyla ilgilidir ve Ermeni-Türk ilişkilerinin normalleşmesi için çaba göstermektedir. Ülkemiz bu süreci gelecekte de mümkün olan her şekilde teşvik etmeye hazırdır. Bu sürecin başlamasının, bölge toplumlarının yakınlaşmasına ve özellikle şu anda ihtiyaç duyulan iyi komşuluk ve güven ortamının gelişmesine kesinlikle katkı sağlayacağına inanıyoruz. Yeni ayrıntılar ortaya çıktığında sizi mutlaka bilgilendireceğiz, tabi eğer gayet hassas olan müzakere sürecinin kendisine zarar vermeyecek olursa⁵⁰”

Sözcü son olarak şunları eklemiştir;

“Bölgede istikrarı güçlendirmek ve barışçı bir yaşam sağlamak için bütün adımları atıyoruz. Ticari ve ekonomik bağların ve ulaşım bağlantılarının onarılması ve geliştirilmesine şimdi elbette özel dikkat gösterilmektedir.”

23 Kasım’da çevrimiçi bir basın toplantısında Paşinyan, Erivan’ın Ankara ile ilişkilerini normalleştirmeye hazır olduğunu yinelemiş, ancak böyle bir sürecin Türkiye’nin Azerbaycan’ın Nahcivan’a egemen bir koridor sağlaması gibi koşulla ısrar etmesi halinde başlamayacağını ifade etmiştir. “Türkiye ile ilişkilerimizi normalleştirmek istiyoruz. Herhangi bir koridor meselesini tartışamayız. Ancak bölgesel ulaşım bağlantılarının açılmasını tartışmak istiyoruz” demiştir.

25 Kasım’da Ermeni basını, Türkiye Milli Güvenlik Konseyinde “Ermenistan uzatılan eli barış için bir şans olarak değerlendirmeli, ateşkesi özenle uygulamalı ve işbirliğine sadık olmalı” şeklinde bir açıklama yapıldığı haberi “Türk saldırgan Ermenistan uzatılan eli barış için bir şans olarak değerlendirmelidir diyor” başlığıyla verilmiştir.

50 “Armenia has asked Russia to mediate normalization with Turkey – Moscow confirms,” *ArmenPress*, 25 Kasım 2021, <https://armenpress.am/eng/news/1069125.html>.

KAYNAKÇA

- “‘Not with Russia’ - Georgian Foreign Ministry against Turkey’s idea of creating 3+3 regional format.” *Jam News*, 9 Ekim 2021. <https://jam-news.net/not-with-russia-georgian-foreign-ministry-against-turkeys-idea-of-%E2%80%8B%E2%80%8Bcreating-a-33-regional-format/>.
- “Armenia Asks Russia To Mediate In Normalization With Turkey.” *Azatutyun*, 22 Kasım 2021. <https://www.azatutyun.am/a/31573666.html>.
- “Armenia has asked Russia to mediate normalization with Turkey – Moscow confirms.” *ArmenPress*, 25 Kasım 2021. <https://armenpress.am/eng/news/1069125.html>.
- “Armenian FM Slams Azerbaijan On Moscow Trip.” *Azatutyun*, 31 Ağustos 2021. <https://www.azatutyun.am/a/31436929.html>.
- “Armenian FM to visit Paris, France.” *ArmenPress*, 9 Kasım 2021. <https://armenpress.am/eng/news/1067712.html>.
- “Armenian General Arrested In Corruption Probe.” *Azatutyun*, 4 Ekim 2021. <https://www.azatutyun.am/a/31492556.html>.
- “Armenian Government Unveils Five-Year Action Plan.” *Mirror Spectator*, 20 Ağustos 2021. <https://mirrorspectator.com/2021/08/20/armenian-government-unveils-five-year-action-plan/>.
- “Armenian PM accuses Azeri forces of breaching border, sacks defence minister.” *Reuters*, 15 Kasım 2021. <https://www.reuters.com/world/middle-east/armenian-pm-accuses-azeri-troops-violating-border-sacks-defence-minister-2021-11-15/>.
- “Armenian PM highly assesses activities of Russian peacekeepers in Karabakh.” *TASS*, 7 Kasım 2021. <https://tass.com/world/1358437>.
- “Armenian PM Nikol Pashinyan Visits Georgia.” *Georgian Journal*, 9 Eylül 2021. <https://georgianjournal.ge/politics/37343-armenian-pm-nikol-pashinyan-visits-georgia.html>.
- “Armenian, Azerbaijani FMs agree to meet under auspices of OSCE MG Co-Chairs to discuss humanitarian issues.” *ArmenPress*, 6 Ekim 2021. <https://armenpress.am/eng/news/1064922/eng/>.

- “At this stage, Moscow considers it necessary to strictly adhere to all provisions of trilateral agreements: Zakharova.” *I News*, 9 Eylül 2021. <https://www.1lurer.am/en/2021/09/09/At-this-stage-Moscow-considers-it-necessary-to-strictly-adhere-to-all-provisions-of-trilateral-agre/553216>.
- “Azerbaijan says ready to normalize relations with Armenia.” *Anadolu Ajansı*, 14 Ekim 2021. <https://www.aa.com.tr/en/world/azerbaijan-says-ready-to-normalize-relations-with-armenia/2392232>.
- “Catholicos Karekin II, Russia’s Patriarch Kirill, Azerbaijan-based Chairman of CMO Allahshukur Pashazadeh meet in Moscow.” *ArmenPress*, 13 Ekim 2021. <https://armenpress.am/eng/news/1065481.html>.
- “Erdoğan: Georgian Prime Minister told me Pashinyan asked for dialogue.” *OC Media*, 20 Eylül 2021. <https://oc-media.org/erdogan-georgian-prime-minister-told-me-pashinyan-asked-for-dialogue/>.
- “Erdoğan’dan seçim barajı açıklaması: Şu anda belirgin hale gelen yüzde 7.” *Independent Turkey*, 29 Ağustos 2021. <https://www.indyturk.com/node/404956/erdo%C4%9Fan%E2%80%99dan-se%C3%A7im-baraj%C4%B1-a%C3%A7%C4%B1klamas%C4%B1-%C5%9Fu-anda-belirgin-hale-gelen-y%C3%BCzde-7>.
- “Foreign Minister of Slovakia to pay official visit to Armenia.” *ArmenPress*, 13 Eylül 2021. <https://armenpress.am/eng/news/1062951.html>.
- “High Representative of the EU Josep Borrell sent a congratulatory message to Ararat Mirzoyan.” *Republic of Armenia Ministry of Foreign Affairs*, 28 Ağustos 2021. https://www.mfa.am/en/press-releases/2021/08/28/congratulatory_letter_Borrell/11044+&cd=4&hl=tr&ct=clnk&gl=tr.
- “Holy See Press Office Communiqué: Audience with the President of the Republic of Armenia, 11.10.2021.” *Summary of Bulletin*, 11 Ekim 2021. <https://press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2021/10/11/211011d.html>.
- “Illegal visit of Armenian Defense Minister to Azerbaijani territories is military-political provocation – Mo.” *AzerNews*, 9 Kasım 2021. <https://www.azernews.az/nation/185432.html>.
- “İlham Aliyev’den BM Genel Kurulu’nda tarihi konuşma!” *Haber Global*, 24 Eylül 2021. <https://haberglobal.com.tr/dunya/ilham-aliyevden-bm-genel-kurulunda-tarihi-konusma-134682>.

“Macron Wants To Deepen France’s ‘Special’ Ties With Armenia.” *Azattyun*, 21 Eylül 2021. <https://www.azattyun.am/a/31471209.html>.

“New NATO Secretary General’s Special Representative for the Caucasus and Central Asia pays his first visit to the South Caucasus.” *NATO Resmi İnternet Sitesi*, 21 Ekim 2021. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_188208.htm.

“Nikol Pashinyan holds meeting with Prime Minister of Kyrgyzstan.” *Official Website of the Prime Minister of Armenia*, 18 Kasım 2021. <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2021/11/18/Nikol-Pashinyan-Prime-Minister-of-Kyrgyzstan/+&cd=9&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>.

“Pashinian Encouraged By Erdogan’s Statements.” *Azattyun*, 8 Eylül 2021. <https://www.azattyun.am/a/31450016.html>.

“Pashinyan’s five-year plan, now approved, outlines Karabakh priorities.” *Civilnet*, 29 Ağustos 2021. <https://www.civilnet.am/news/630970/pashinyans-five-year-plan-now-approved-outlines-karabakh-priorities/?lang=en>.

“PM Pashinyan meets with the newly elected leader of the Armenian Catholic Church,” *President of the Republic of Armenia*, 29 Ekim 2021, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2021/10/29/Nikol-Pashinyan-meeting/+&cd=1&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>

“President Armen Sarkissian participates in Riyadh investment forum with Crown Prince Mohammed bin Salman.” *ArmenPress*, 27 Ekim 2021. <https://armenpress.am/eng/news/1066567.html>.

“Press release following the phone calls of President Charles Michel with leaders of Armenia and Azerbaijan on 19 November 2021.” *European Council*, 19 Kasım 2021. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2021/11/19/press-release-following-the-phone-calls-of-president-charles-michel-with-leaders-of-armenia-and-azerbaijan-on-19-november-2021/>.

“Russian Official Reports Progress Towards Armenian-Azeri Transport Links.” *Azattyun*, 5 Kasım 2021. <https://www.azattyun.am/a/31548083.html>.

“SC-44, 30 Ekim 2021, Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Büyükelçi Tanju Bilgiç’in Los Angeles Başkonsolosumuz Şehit Kemal Arıkan’ın Katili Terörist

Hampig Sasunyan'ın Serbest Bırakılması Hakkındaki Soruya Cevabı.” *Dışişleri Bakanlığı Resmi İnternet Sitesi*, 30 Ekim 2021.

https://www.mfa.gov.tr/sc_-44_-los-angeles-baskonsolosumuz-sehit-kemal-arikan-in-katili-terorist-hampig-sasunyan-in-serbest-birakilmasi-hk-sc.tr.mfa.

“Senior U.S. Official Visits Armenia.” *Azatutyun*, 3 Kasım 2021.

<https://www.azatutyun.am/a/31544499.html>.

“The President to the Prime Minister of Armenia: we look forward to more active steps in the implementation of democratic reforms.” *President Of The Republic Of Lithuania*, 4 Ekim 2021. <https://www.lrp.lt/en/the-president-to-the-prime-minister-of-armenia-we-look-forward-to-more-active-steps-in-the-implementation-of-democratic-reforms/36738>.

“Turkey’s condition for normalizing relations with Armenia cannot be even discussed – FM Mirzoyan.” *ArmenPress*, 20 Kasım 2021.

<https://armenpress.am/eng/news/1068744.html>.

Abrahamyan, Gohar. “The Nikol Pashinyan Administration: 2018-Present.” *EVN Report*, 24 Eylül 2021. <https://www.evnreport.com/magazine-issues/the-nikol-pashinyan-administration-2018-present>.

Aliyev, Jeyhun. “Azerbaijan warns Russia over illegal entry of foreign vehicles into its territories.” *Anadolu Ajansı*, 13 Eylül 2021.

<https://www.aa.com.tr/en/world/azerbaijan-warns-russia-over-illegal-entry-of-foreign-vehicles-into-its-territories/2362966>.

Blinken, Antony J.. “Fighting Between Armenia and Azerbaijan.” *U.S. Department of State*, 16 Kasım 2021.

<https://www.state.gov/fighting-between-armenia-and-azerbaijan/>.

Ghazanchyan, Siranush. “Artsakh War was the continuation of Turkey’s policy, Armenian President says.” *Public Radio of Armenia*, 28 Ekim 2021.

<https://en.armradio.am/2021/10/28/artsakh-was-was-the-continuation-of-turkeys-policy-armenian-president-says/>.

Harutyunyan, Sargis. “Russian Official Says Armenia Signs Arms Supply Contracts In Moscow.” *Azatutyun*, 25 Ağustos 2021.

<https://www.azatutyun.am/a/31428119.html>.

Hayrapetyan, Lilith. “India’s Turn Toward Armenia.” *The Diplomat*, 20 Ekim 2021. <https://thediplomat.com/2021/10/indias-turn-toward-armenia/>.

Mejlumyan, Ani. "On Independence Day, Armenia not in a mood to celebrate." *Eurasianet*, 22 Eylül 2021. <https://eurasianet.org/on-independence-day-armenia-not-in-a-mood-to-celebrate>.

Mkrtchyan, Marianna. "Armenian Foreign Ministry on holding Azerbaijani-Turkish military exercises in Kashatagh region." *Arminfo*, 7 Eylül 2021. https://arminfo.info/full_news.php?id=64907&lang=3.

Nalbandian, Naira and Marine Khachatryan. "Yerevan Still Vague On 'Upcoming' Armenian-Azeri Summit." *Azatutyun*, 27 Ekim 2021. <https://www.azatutyun.am/a/31532538.html>.

Nalbandian, Naira. "Armenian Mining Giant Changes Hands." *Azatutyun*, 1 Eylül 2021, <https://www.azatutyun.am/a/31488318.html>.

News from the Holy See of Cilicia. "Catholicos Aram I: Artsakh Must Be Recognized." *St. Stephen's Armenian Apostolic Church of Greater Boston*, 10 Eylül 2021. <https://soorpstepanos.org/2021/09/10/news-from-the-holy-see-of-cilicia/>.

Price, Ned. "Recognizing the One-Year Anniversary of the Ceasefire Declaration Between Armenia and Azerbaijan." *U.S Department of State*, 8 Kasım 2021. <https://www.state.gov/recognizing-the-one-year-anniversary-of-the-ceasefire-declaration-between-armenia-and-azerbaijan/>.

Sarukhanyan, Vahe. "Armenian President Sarkissian Never Declared He Was Director of Company that Purchased." *Hetq*, 8 Kasım 2021. <https://hetq.am/en/article/137496>.

Teslova, Elena. "Russia, China launch active part of Zapad/Interaction-2021 military exercises." *Anadolu Ajansı*, 11 Ağustos 2021. <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/russia-china-launch-active-part-of-zapad-interaction-2021-military-exercises/2331358>.

Turkish aggressor declares that Armenia 'needs to assess extended hand for peace as a chance'." *News.am*, 25 Kasım 2021. <https://news.am/eng/news/674338.html>.

World Bank. "Europe and Central Asia." *Global Economic Prospect* (Temmuz 2021). <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/600223300a3685fe68016a484ee867fb-0350012021/related/Global-Economic-Prospects-June-2021-Analysis-ECA.pdf>.